

บทที่ ๒

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความรู้และความเข้าใจในหลักไตรสิกขาของครูและนักเรียนโรงเรียนวิถิพุทธในเขตบางขุนเทียน กรุงเทพมหานคร เพื่อศึกษาการปฏิบัติตามหลักพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขาของครูและนักเรียนโรงเรียนวิถิพุทธในเขตบางขุนเทียน กรุงเทพมหานคร และเพื่อศึกษาแนวทางการส่งเสริมการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขาของครูและนักเรียนโรงเรียนวิถิพุทธในเขตบางขุนเทียน กรุงเทพมหานคร ดังนั้น จึงมีแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง คือแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์และแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา ซึ่งมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

๒.๑ แนวคิดที่เกี่ยวกับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

๒.๒ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา

๒.๓ แนวคิดเกี่ยวกับโรงเรียนวิถิพุทธ

๒.๔ สภาพพื้นที่ที่ศึกษาวิจัย

๒.๕ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๒.๖ กรอบแนวคิดการวิจัย

๒.๑ แนวคิดที่เกี่ยวกับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

๒.๑.๑ แนวคิดที่เกี่ยวกับการพัฒนามนุษย์

ในการพัฒนามนุษย์หรือการพัฒนาคนมีแนวคิดและทฤษฎีจากนักวิชาการ นักคิด ตลอดจนทฤษฎีทั้งไทยและต่างประเทศ ตามที่จะประมวลนำมาเสนอเป็นลำดับต่อไป

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ ทรัพยากรมนุษย์นั้นเป็นการมองมนุษย์ในฐานะทรัพยากร คือ เป็นทุนเป็นปัจจัยในการที่จะนำมาพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมส่วนการพัฒนามนุษย์ โดยมองคนในฐานะเป็นมนุษย์ มีความหมายว่า มนุษย์มีความเป็นมนุษย์ของตนเอง ชีวิตมนุษย์นั้นมีจุดหมาย จุดหมายของชีวิตคือ ความสุข อธิสภาพความดีความงามของชีวิต ซึ่งเป็นเรื่องเฉพาะตัวบุคคล^๑

^๑พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ทศวรรษธรรมทัศน์พระปิฎก หมวดศึกษาศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๓), หน้า ๕๑.

อำนาจ เจริญศิลป์^๒ ได้ให้ความหมายของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ หมายถึง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ให้มีคุณภาพดีขึ้น ต้องพัฒนาในด้านร่างกายและจิตใจไปพร้อมๆ กัน นอกจากนั้นจะต้องให้มนุษย์มีความรู้คู่กับคุณธรรมด้วย จึงจะเป็นคนที่สมบูรณ์หรือความเป็นมนุษย์ออกไปอยู่ในสังคมได้ และเมื่อมนุษย์มีความรู้แล้ว ต้องนำไปปฏิบัติ ฝึกฝนให้เกิดผลดีคือ มีประสบการณ์ดีนั่นเอง ประสบการณ์ดี ความรู้ดี มีคุณธรรมดี และมีความสามารถสูง มีความสำคัญอย่างยิ่งที่ควรใช้เป็นหลักในการจัดการทรัพยากรมนุษย์^๒

ฟลิปโป (Flippo) ได้กล่าวถึง “การพัฒนาบุคลากร” หมายถึง การเพิ่มทักษะด้วยการฝึกอบรม เพื่อให้ปฏิบัติงานได้อย่างถูกต้อง^๓

เมจจินสัน (Megginson) ได้กล่าวถึง “การพัฒนาบุคลากร” หมายถึง การดำเนินความพยายามใดๆ ที่จะทำให้สมรรถภาพเชิงสร้างสรรค์ของแต่ละคนสอดคล้องกับงานในหน้าที่ที่บุคคล^๔

นาเกลอร์ (Nadler) ได้ให้ความหมายของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ว่า หมายถึง เป็นการจัดกิจกรรมที่เป็นระบบและต่อเนื่อง กิจกรรมที่จัดจะกำหนดให้สิ้นสุดในเวลาที่เหมาะสม และสามารถสร้างกิจกรรมเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมได้อย่างดี ซึ่งกิจกรรมที่จัดเพื่อพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในองค์กรในสังคมตอบสนองความต้องการของการพัฒนาคนในองค์กรและสังคม^๕

เพียส์ (Pace) ได้ให้ความหมายของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ หมายถึง กิจกรรมที่จะนำมาซึ่งคุณภาพและความสามารถในการผลิตของพนักงาน และนำมาซึ่งความพอใจงาน ระหว่างพนักงาน หัวหน้างานและ พนักงานอื่นๆ โดยการพัฒนาต้องทำทั้งระดับปัจเจกบุคคล (Individual Development) ระดับองค์การ (Organization Development) การพัฒนาอาชีพ (Career Development)^๖

^๒อำนาจ เจริญศิลป์, การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, (กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส.พริ้นติ้งเฮาส์, ๒๕๔๓), หน้า ๒๐๖.

^๓Flippo, Edwin B. Management : **A Behavioral Approach.** Boston :Allyn & bacon, 1971 (อ้างใน บุญเรือง พรหมสิทธิ์, ๒๕๔๐), หน้า ๘.

^๔Megginson, Leon C. Personnel, **A Behavioral Approach. To Administration**, Homewood : Richard D Lrwin, 1969 : p. 307.

^๕Nadler, Leonard. **Designing training program** : The critical events model. Reading, Mass Addison – Wesley, 1982 : p. 12.

^๖Pace. RW. Smith. **Human Resource Development.** New Jersey : Prentice Hall, 1991 : p.7

รัสเซล (Russell C. Swansbury) ได้กล่าวถึง “การพัฒนาบุคลากร” หมายถึง การศึกษาของบุคคลที่ต้องการพัฒนาตนเองให้มีความรู้ในเรื่องเทคนิคและวิชาชีพ เพื่อยกระดับความสามารถให้ทันต่อความก้าวหน้าของวิชาการเพื่อสนองความพึงพอใจในเรื่องความอยู่ดี อยากรู้ของบุคคลนั้น^๓

ในการพัฒนามนุษย์ (Human development) พระธรรมปิฎก ได้ให้ข้อคิดว่า มองมนุษย์เป็นสองมิติ คือ ๑) มองว่าเป็นมนุษย์ ที่มีอารมณ์ความรู้สึก และมีความสามารถ มีศักยภาพสามารถพัฒนาได้ โดยใช้หลักไตรสิกขา คือศีล สมาธิและปัญญาเป็นแนวทางในการพัฒนา และ ๒) มองมนุษย์ ในฐานะ เป็นทรัพยากร (Human resources development) เป็นทุน เป็นปัจจัย เป็นผู้ผลิต เป็นผลผลิต และพัฒนาเพิ่มผลผลิตได้ เพิ่มศักยภาพในการผลิตได้ เพิ่มมูลค่าทุนได้

มนุษย์ในฐานะที่เป็นทรัพยากร มองว่ามนุษย์ทั้งสองนัยนี้ สามารถจัดการบริหารได้ จัดสรรให้มั่งคั่งมูลค่าและคุณค่าได้ โดยเฉพาะการจัดการในฐานะ ที่เป็นทรัพยากร หากจัดการโดยถูกวิธีจะเป็นต้นทุนที่ทรงคุณค่า จัดให้เหมาะสม จัดให้เหมาะสมกับความสามารถ ความถนัด จัดได้เหมาะสมถูกต้องจะเพิ่มมูลค่ามหาศาลและมีคุณค่าที่สูงส่ง เพราะการพัฒนาคนโดยมองในฐานะเป็นมนุษย์ มีความหมายว่า มนุษย์มีความเป็นมนุษย์ของตนเอง มีชีวิตมนุษย์ที่มีจุดหมาย จุดหมายของชีวิตคือ ความสุข อิศราภาพ ความดีงามของชีวิต ซึ่งเป็นเรื่องเฉพาะบุคคล เราต้องให้ความสำคัญว่าเราจะพัฒนาคนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์อย่างไร พร้อมกับอีกด้านหนึ่ง เขาจะเป็นทรัพยากร เป็นทุน เป็นปัจจัยที่มีประสิทธิภาพในการพัฒนาเศรษฐกิจ เพราะหากพัฒนาที่ดีที่ถูกต้องจะเพิ่มทั้งมูลค่าและคุณค่าไปพร้อมด้วย^๔

การพัฒนาหากกล่าวตามหลักจริยศาสตร์ คุณธรรม คือการสร้างให้เกิด “อุปนิสัยอันดีงามซึ่งสั่งสมอยู่ในดวงจิต อุปนิสัยอันนี้ได้มาจากการพยายามและความประพฤติดีติดต่อกันมาเป็นเวลานาน” คนเราทุกคนมีหน้าที่ที่จะต้องทำ คุณธรรมจึงมีความสัมพันธ์กับหน้าที่อย่างมาก ยิ่งหน้าที่สูงขึ้นเท่าใด ยิ่งต้องใช้คุณธรรมสูงขึ้นเท่านั้น นี่ก็ความสำคัญของคุณธรรม การทำหน้าที่ของตนให้ถูกต้อง เหมาะสมและสำเร็จประโยชน์ตามจุดหมาย การพัฒนาให้ทำหน้าที่จนเป็นนิสัยนั่นเอง จะกลายเป็นอุปนิสัยอันดีงาม สั่งสมอยู่ในดวงจิตเป็นบารมี เป็นคุณความดี เพราะมนุษย์จะมีคุณค่าและมีปัจจัยหลายมิติที่มนุษย์ในฐานะเป็นเผ่าพันธุ์พิเศษเผ่าพันธุ์หนึ่ง และมีบทบาทสูงส่งต่อการดำรงชีวิตของตนเองและสิ่งมีชีวิตอื่น จะต้องพิจารณาปัจจัยต่างๆ อย่างสุขุม

^๓Russell C. Swansburg. **In Service Education**. New York : G.D. Putmen Sons, 1968 : p. 47.

^๔พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๕), หน้า ๓.

รอบคอบ และมองหาทางออกและคุณภาพของปัจจัยต่างๆ ให้ดี หมายถึง มนุษย์ถ้าดีก็มีคุณค่าต่อสรรพสิ่งทั้งหลาย หากพัฒนาไม่ดีมนุษย์จะก่อโทษต่อโลกและสังคมเป็นอย่างมาก แต่อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาตามแนวคิดของคาร์ล โรเจอร์ส เห็นว่า มนุษย์ทุกคนเป็นคนดีและมีคุณค่า แนวคิดและการปฏิบัติตนในวิชาชีพของโรเจอร์ส แนวคิดพื้นฐานของนักมนุษยนิยมโดยเขามีความเชื่อว่า มนุษย์ ทุกคนมีความสามารถอยู่ในตนเองสามารถนำตนเองและดำเนินชีวิตของตนเองไปในลักษณะที่ตนเองมีความพึงพอใจและสร้างสรรค์สังคม^{๑๑}

ในกระบวนการช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์นั้น เราควรช่วยให้บุคคลมีอิสระและสามารถค้นพบความสามารถ สถิติปัญญาและความมั่นใจ เมื่อบุคคลสามารถค้นพบความสามารถของตนเองแล้ว จะช่วยเพิ่มความสามารถในการตัดสินใจ หรือเลือกทางเดินที่ดีและสร้างสรรค์ซึ่งสอดคล้องกับหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่ว่ามนุษย์พัฒนาได้ และมนุษย์อยู่ได้เพราะการพัฒนา หมายถึง ต้องฝึกฝนอบรม ก็นั่นต้องฝึก เดินต้องฝึก พุทก็ต้องฝึก การจะกระทำทุกอย่างต้องฝึกทั้งนั้นจึงจะอยู่ได้ และฝึกได้โดยไม่มีจิตจำกัด^{๑๒} เมื่อมนุษย์ได้รับการพัฒนาที่ดีเหตุนี้ความสำคัญประการแรก^{๑๓}ในกระบวนการพัฒนาคน ก็คือความต้องการเรียนรู้ ถ้าพัฒนาความต้องการให้เรียนรู้ขึ้นคนจะมีความสุขจากการสนองความต้องการเรียนรู้นั้น กระทำทุกอย่างเพื่อสนองความรู้ มิใช่เพื่อความรูสึก เพราะหากสนองความรู้สึกหรือสนองความต้องการจะมีปัญหาเพราะมีด้านบวกกับด้านลบ เมื่อได้สิ่งที่ตนชอบใจก็มีความสุข แต่เมื่อได้สิ่งที่ไม่ชอบใจก็เป็นทุกข์ แต่พอได้รับการพัฒนาที่ดี ฝึกฝนจิตใจ ให้นึกแน่มั่นคง เพียงแค่เริ่มต้นศึกษา เริ่มต้นเรียนรู้ก็มีความสุขทุกขน้อยลงและจะมีความสุขชนิดใหม่เพิ่มขึ้นมา ซึ่งเป็นความสุขที่ไม่เป็นโทษแก่ใคร และมาพร้อมกับการพัฒนาชีวิตของตนด้วยมนุษย์เป็นผู้สร้างสังคมขึ้น โดยการที่มนุษย์มีการกระทำระหว่างกันในชีวิตประจำวัน สังคมเกิดขึ้นเมื่อมนุษย์คิดหรือจินตนาการ หมายถึง การพัฒนามนุษย์มองที่

^{๑๑}วสิน อินทสระ, มนุษย์และแนวทางพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ตามหลักพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: อมรการพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๓๖.

^{๑๒}ธีรยุทธ บุญมี, ความหลากหลายของชีวิต ความหลากหลายทางวัฒนธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เดือนตุลาจำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๔๕.

^{๑๓}จิตพงศ์ ส.นันทนานนตร, ทฤษฎีการเรียนรู้สำหรับผู้ใหญ่, (จังหวัดนครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์, ๒๕๔๕), หน้า ๔-๕.

^{๑๔}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาทางเลือก : ฐานวิวัฒนาการหรือวิถี ในยุคโลก ไร้พรมแดน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๑). หน้า ๔๕.

ปัจเจกบุคคล^{๓๓} คือการพัฒนาตนเอง เพราะหากคนได้รับการพัฒนาที่ถูกต้อง ดีงามแล้ว ตนเองก็จะมีความสุข เพื่อนมนุษย์ ที่มาเกี่ยวข้อง ก็พลอยได้รับความสุขด้วย

กล่าวโดยสรุปแล้ว ทั้งแนวคิดทฤษฎีมนุษย์นิยม และหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา จะมีความเชื่อไปในทิศทางเดียวกัน คือเชื่อในศักยภาพ ในความสามารถของมนุษย์ เชื่อว่ามนุษย์มีศักยภาพในตนเอง มนุษย์พร้อมที่พัฒนาได้ มนุษย์ประเสริฐเพราะการฝึกฝนพัฒนา และมนุษย์มีความจำเป็นต้องพัฒนา เพราะหากไม่พัฒนาอาจมีชีวิตอยู่ไม่รอด และอาจเป็นโทษภัยแก่สรรพชีวิต และสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย

๒.๑.๒ แนวคิดด้านการบริหารทรัพยากรมนุษย์ยุคใหม่

จากกระแสทุนนิยมที่มีอิทธิพลสำคัญต่อการบริหารจัดการในทุกภาคส่วน ไม่ว่าจะเป็น ภาครัฐกิจ รัฐวิสาหกิจ องค์กรทั้งหน่วยงานราชการ และสถาบันการศึกษา ต่างได้รับอิทธิพลจากกระแสทุนนิยมจนต้องปรับเปลี่ยนการบริหารจัดการของตนเองเพื่อให้สามารถแข่งขันและความเติบโตขององค์กร ในส่วนภาครัฐและสถาบันการศึกษาจำเป็นต้องปรับการบริหารจัดการขององค์กรของตนเองในด้านการให้บริการเช่นกัน เพื่อสนองต่อความต้องการของภาคเอกชนที่เริ่มสูงขึ้นในยุคของทุนนิยมนี้เอง องค์กรที่มีทุนมากกว่านั้นจะมีความได้เปรียบเหนือกว่าองค์กรอื่นและหลังจากปลายศตวรรษที่ ๒๐ แนวคิดเรื่องทุนในการดำเนินการได้ถูกตีความมากกว่าความหมายเรื่องของการเงิน ทรัพยากร การบริหารจัดการ และเทคโนโลยี แต่ได้เริ่มให้ความสำคัญต่อบุคลากรมากขึ้นและถือเป็นทุนสำคัญขององค์กรในการสร้างความได้เปรียบในการดำเนินงาน มีนักคิดหลายท่านเรียกบุคลากรแนวคิดนี้ว่า "Human Capital" หรือ ทุนมนุษย์ สำหรับนักเศรษฐศาสตร์มอง^{๓๔}

การบริหารจัดการทุนมนุษย์ (Human capital management - HCM) คือ การบริหารจัดการเพื่อสร้างคุณภาพและผลการปฏิบัติงานของบุคลากร ซึ่งเป็นการรวมกิจกรรมอย่างกว้างขวาง นับตั้งแต่การกำหนดและสรรหาบุคลากรที่มีความสามารถดีที่สุดใน (Talent) การรักษาบุคลากร การพัฒนาและจูงใจให้บุคลากรแสดงศักยภาพสูงสุดของตนเองได้ ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการทุนมนุษย์จำเป็นต้องมีแนวคิดที่สร้างสรรค์ มีแรงขับ ความกระตือรือร้น และให้ความสำคัญต่อการมุ่งสู่ความสำเร็จที่เป็นเลิศ ดังนั้น การบริหารทรัพยากรมนุษย์จึงเป็นการจัดการที่ผู้บริหาร

^{๓๓} ศัญญา ศัญญาวิวัฒน์, ทฤษฎีสังคมวิทยาเนื้อหาและแนวการใช้เบื้องต้น, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เจ้าพระยาการพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๑๘๘.

^{๓๔} รัชฎา อิศนธิกุล, (ratlada@fpi.or.th), แนวคิดด้าน การบริหารทรัพยากรมนุษย์ยุคใหม่ คอลัมน์ HR Conner, < <http://hr.jobiam.com/?name=article&file=read&max=๓๖๕> > (๑๕ ตุลาคม ๒๕๕๓).

ทุกระดับในองค์การจำเป็นต้องมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ การบริหารทรัพยากรมนุษย์ในยุคนี้นี้ จึงเป็นภารกิจที่สำคัญของผู้บริหารทุกระดับที่ต้องทำงานร่วมกันอย่างใกล้ชิดกับนักทรัพยากรมนุษย์ในองค์การของตนเองเพื่อวางแผนและดำเนินการเพื่อสร้างบุคลากรที่มีศักยภาพและสร้างผลผลิตสูงสุดให้กับองค์การ นอกจากนี้ การมองบุคลากรในเชิงของการเป็นทุนเพื่อสร้างรายได้และความเติบโตขององค์การแล้ว แนวคิดการบริหารทรัพยากรมนุษย์เริ่มให้ความสำคัญกับการบริหารจัดการที่มุ่งเน้นปัจเจกบุคคล (Individual) แทนการบริหารจัดการแบบกลุ่ม ซึ่งมีการปฏิบัติและการกำหนดผลตอบแทนในลักษณะเหมือนกันที่มีความสะดวกต่อผู้ดำเนินการ แต่ไม่สามารถตอบสนองและสร้างความพึงพอใจของบุคลากรที่มีความแตกต่างกันได้ โดยเฉพาะอาจไม่สามารถจูงใจและรักษามูลค่าของบุคลากรที่มีศักยภาพสูงขององค์การไว้ได้ เพราะองค์การไม่สามารถกำหนดผลตอบแทนในระดับที่บุคลากรที่มีศักยภาพสูงเกิดความพอใจ หากยังคงแนวคิดที่จะให้ในลักษณะเท่ากันเพื่อความยุติธรรมอีกต่อไป แนวคิดเรื่องการบริหารแบบปัจเจกบุคคลนี้ทำให้การบริหารทรัพยากรมนุษย์ต้องปรับเปลี่ยนการปฏิบัติหลายประการได้แก่

๑. การสรรหาและคัดเลือก การสรรหาและคัดเลือกจะมุ่งเน้นการคัดเลือกบุคลากรที่มีศักยภาพสูง หรือมีความสามารถ ที่จะพัฒนาตนเองได้ตามทิศทางที่องค์การต้องการ คุณสมบัติของพนักงานจะถูกกำหนด พร้อมกับแหล่งการสรรหาที่เฉพาะเจาะจง เช่น สถาบันการศึกษาที่มีสาขาวิชาที่ได้รับการยอมรับ นอกจากนี้คุณสมบัติที่มีความหลากหลายทั้งในเรื่องความรู้ ทักษะ และประสบการณ์ในธุรกิจจะได้รับความสนใจมากขึ้น

๒. การพัฒนาศักยภาพ การพัฒนาจะมุ่งเน้นการพัฒนาจากบุคลากรที่มีความชำนาญและความสามารถเฉพาะด้าน เป็นการพัฒนาเพื่อสร้างทักษะหลากหลาย (Multi-skilled) โดยผ่านการวิเคราะห์ความรู้ความสามารถและคุณลักษณะอย่างเป็นระบบวิธีการพัฒนาจะใช้เทคโนโลยีมากขึ้น และผู้เรียนจะเรียนรู้ด้วยตนเอง ผ่านหลักสูตรต่างๆ ที่จัดทำไว้ รวมทั้งการจัดกิจกรรม บริหารความรู้ (Knowledge management) ผู้บริหาร หัวหน้างาน และพนักงาน จะมีบทบาทมากขึ้นในการกำหนดเนื้อหาและวิธีการฝึกอบรมที่เหมาะสมกับพนักงานแต่ละคน ผู้บริหารและหัวหน้างานมีบทบาทในการเป็นผู้สอนแนะ (Coaching) พร้อมกับการส่งเสริมให้ พนักงานเรียนรู้ด้วยตนเอง

๓. การจัดสวัสดิการและผลตอบแทน ผลประโยชน์ตอบแทนจะถูกออกแบบเพื่อใช้เป็นกลยุทธ์ในการจูงใจเฉพาะบุคคล ซึ่งมีความต้องการและคุณลักษณะพื้นฐานแตกต่างกัน การจัดสวัสดิการแบบคาเฟ่ที่เรีย (Cafeteria) ที่กำหนดงบประมาณของแต่ละบุคคล และให้พนักงานเลือกประเภทสวัสดิการที่ต้องการด้วยตนเอง เริ่มได้รับความสนใจมากขึ้น นอกจากนี้การบริหารผลตอบแทนจะเชื่อมโยงกับการบริหารผลการปฏิบัติงานมากขึ้น

๔. การงูใจ การจัดสวัสดิการด้านการศึกษาต่อในระดับสูง การฝึกอบรม และผลตอบแทนที่งูใจจะเป็นปัจจัยสำคัญที่บุคลากรให้ความสนใจ รวมทั้งการบริหารจัดการที่ทำให้พนักงานมีอำนาจในการตัดสินใจด้วยตนเองมากขึ้น ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของคนรุ่นใหม่ซึ่งมีความคิดเห็นและมีความเชื่อมั่นในตนเองสูง

ดังนั้น การบริหารทรัพยากรมนุษย์ในยุคใหม่จำเป็นต้องมีการปรับเปลี่ยนบทบาทของผู้เกี่ยวข้องทั้งพนักงาน หัวหน้างาน ผู้บริหาร และนักทรัพยากรมนุษย์ ซึ่งต้องมีการกิจกรรมร่วมกันมากขึ้นแทนการแบ่งแยกหน้าที่ชัดเจน และการบริหารจะให้ความสำคัญต่อบุคลากรที่มีศักยภาพมากขึ้น ซึ่งทำให้การจัดการด้านบริหารทรัพยากรมนุษย์ถูกออกแบบเพื่อให้มีความยืดหยุ่นและปรับเปลี่ยนได้ง่าย แนวคิดนี้จึงไม่ต่างจากแนวคิดการบริหาร ธุรกิจที่มีการปรับเปลี่ยนอย่างรวดเร็วและไม่ยึดติดกับการบริหารแบบมุ่งเน้นวิธีการหรือกระบวนการ มากกว่าการมุ่งเน้นผลลัพธ์ การบริหารทรัพยากรมนุษย์ ซึ่งถือว่าเป็นต้นทุนที่สำคัญขององค์กร เพราะว่าถ้าองค์กรใดมีต้นทุนมนุษย์ที่มีคุณภาพ ก็ย่อมทำให้องค์กรนั้นมีความเจริญก้าวหน้าและมีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ดังนั้นการบริหารทรัพยากรมนุษย์จึงต้องมีการปรับเปลี่ยนให้ทันกับสถานการณ์ปัจจุบันเช่นกัน เช่น พัฒนาคณาให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์^๕ โดยการให้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เน้นการพัฒนาอย่างเป็นองค์รวมตามหลักศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งมีจุดเริ่มต้นที่ การกิน อยู่ ดู ฟังเป็นต่อเนื่องอย่างบูรณาการ ไปถึงการพัฒนาตนเองกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ วัตถุ เพื่อนมนุษย์และสรรพสัตว์ การพัฒนาจิตใจ ให้มีสมาธิ สงบ สบาย สดชื่น เบิกบาน มุ่งมั่น เข้มแข็ง เพียรพยายาม รวมทั้งมีปัญหา รู้เข้าใจเหตุผลตามความเป็นจริง พัฒนาการร่างกาย ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลจากการศึกษา วิชาชีพและพัฒนาการทางด้านปัญญาซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลจากการศึกษาวิชาการที่จะทำให้ผู้เรียนเป็นคนเก่ง พัฒนาการทางสังคม ซึ่งเป็นผลจากการยึดมั่นในศีลธรรม รักษาระเบียบวินัยและจรรยาบรรณ จะทำให้ผู้เรียนเป็นคนดีพัฒนาการทางจิต ซึ่งเกิดจากการบริหารทางจิตให้มีสติ สมาธิ และคุณธรรมอื่นๆ จะทำให้เป็นผู้มีสุขภาพจิตที่ดี เป็นคนมีความสุข เน้นการนำหลักธรรมของพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้ในการบริหารและการพัฒนาองค์กรต่อไป

๒.๑.๓ ปรัชญาการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เชิงพุทธ

การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เชิงพุทธคือกระบวนการในการพัฒนามนุษย์ในองค์การ โดยการนำคำสอนของพระพุทธเจ้ามาเป็นฐานคิด ให้มีความรู้ความเชี่ยวชาญในการปฏิบัติงาน

^๕มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงเรียนวิถิพุทธ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๓๑-๓๔.

มีความเจริญ เติบโตทั้งทางด้านพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา ด้วยวิธีการพัฒนาองค์การและการพัฒนาฝึกอบรม มีจุดประสงค์ในการปรับปรุงผลงานและพัฒนามนุษย์ไปสู่ภูมิที่ดีกว่าเดิม

เมื่อเปรียบเทียบปรัชญาของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามแนวพุทธกับปรัชญาของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์กระแสหลักซึ่งเป็นแนวความคิดที่ใช้อยู่ในปัจจุบันจะมีทั้งความคล้ายคลึงกันและความแตกต่างกัน กล่าวคือ มีเป้าหมายในการพัฒนาปรับปรุงทรัพยากรมนุษย์เหมือนกันแต่แตกต่างกันที่เป้าหมายในการพัฒนาปรับปรุง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์กระแสหลักจะพัฒนามนุษย์เพื่อสนองตอบความต้องการขององค์กรในด้านการเพิ่มผลผลิตตามแนวคิดของเศรษฐศาสตร์ทรัพยากรมนุษย์หรือเศรษฐศาสตร์ทุนมนุษย์ หรือเพื่อการเรียนรู้สนองความต้องการของมนุษย์เองตามแนวคิดของปรัชญามนุษยนิยม

แต่การพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรม มีปรัชญาที่ว่ามนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐที่พัฒนาให้ดีขึ้นได้ สามารถที่จะเรียนรู้จนมีปัญญา ดังเช่นโรงเรียนวิถิพุทธคือโรงเรียนระบบปกติทั่วไปที่นำหลักธรรมพระพุทธศาสนามาใช้ หรือประยุกต์ใช้ในการบริหารและการพัฒนาผู้เรียนโดยรวมของสถานศึกษา ผู้เรียนได้เรียนรู้และพัฒนาชีวิตโดยผ่านกระบวนการทางวัฒนธรรมแสวงหาปัญญาและมีเมตตาเป็นฐานการดำเนินชีวิต มุ่งเน้นให้ผู้ศึกษาเข้าใจชีวิตแท้จริงสามารถดำเนินชีวิตได้อย่างถูกต้องเหมาะสม โดยอาศัยระบบการศึกษาตามหลักพุทธธรรม ๓ ประการ คือ ไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา มาใช้ในการฝึกอบรมให้ครอบคลุมการดำเนินชีวิตทุกด้านสู่การพัฒนาที่สมบูรณ์ได้ โรงเรียนที่จัดการศึกษาตามหลักไตรสิกขานี้เพื่อพัฒนาผู้เรียนเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ด้วยภavana ๔ คือ พัฒนาการทางกาย สังคม จิตใจ และปัญญา กระบวนการจัดการศึกษาในโรงเรียนวิถิพุทธต้องบูรณาการไตรสิกขาเข้ากับกลุ่มสาระและกิจกรรมต่างๆ ในหลักสูตร นั่นคือ มีศีล สมาธิ ปัญญา เป็นเหมือนเส้นด้ายที่ร้อยเรียงทุกกลุ่มสาระและกิจกรรมเข้าด้วยกัน กล่าวอีกนัยคือ โรงเรียนฝึกอบรมผู้เรียนให้มีวิถีชีวิตแบบชาวพุทธทั้งในและนอกสถานศึกษา ดังนั้น ผู้เรียนต้องปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาทลอดเวลา โดยเฉพาะอย่างยิ่งต้องมีไตรสิกขาในขณะที่กิน อยู่ ดู และ ฟัง ซึ่งเป็นกิจกรรมประจำวันของนักเรียน เมื่อมีไตรสิกขาเป็นเครื่องมือพัฒนาแล้ว ผลที่ตามมาก็คือ ผู้เรียนจะได้รับการพัฒนาทั้ง ๔ ด้าน และการเป็นมนุษย์ที่ดี

๒.๑.๔ แนวคิดพื้นฐานเกี่ยวกับการบริหาร

การบริหาร (Administration) หมายถึง กิจกรรมต่างๆ ที่บุคคลตั้งแต่สองคนขึ้นไปร่วมมือกันดำเนินการเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่างร่วมกัน โดยใช้ทรัพยากรในการบริหารประกอบด้วย คน (Man) เงิน (Money) วัสดุอุปกรณ์ (Material) การบริหารจัดการ (Management) ทรัพยากรทั้ง ๔ ประการดังกล่าว คนถือว่าเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุดเพราะบุคคลเป็นผู้กำหนดการกระทำให้เกิดผลในความสำเร็จหรือความล้มเหลว โดยใช้เป็นค่ากลาง

ในการบริหารกิจการที่เป็นสาธารณประโยชน์ หรือการบริหารราชการแผ่นดิน เช่น การบริหารรัฐประศาสนศาสตร์ (Public Administration) และ การบริหารการศึกษา (Education Administration) ^{๑๖}

การจัดการ (Management) เป็นคำที่ใช้ในการบริหารธุรกิจเอกชน ดังนั้น คำว่า “ผู้บริหาร” หรือ “ผู้จัดการ” จึงใช้เรียกผู้ดำรงตำแหน่งบริหารในระดับต่างๆ ของกิจการที่เป็นของรัฐและของเอกชน ดังกล่าว

การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์นั้น^{๑๗} หมายถึง นโยบายการพัฒนาคนระยะยาว เริ่มตั้งแต่เกิดเข้าโรงเรียน ได้รับการฝึกฝนอบรมจนกระทั่งทำงานก็ยังคงมีการฝึกฝนอบรมอยู่ การพัฒนาคนนั้นต้องกระทำอย่างต่อเนื่อง และมีขั้นตอน ต้องเริ่มจาก อายุ ๐- ๑๐, ๑๐-๑๕, ๑๕- ๒๐, ๒๐- ๖๐. การลงทุนในทรัพยากรมนุษย์มิได้จัดอยู่เฉพาะจะต้องถูกสร้างขึ้นมาในองค์กร แต่ต้องสร้างขึ้นมาตั้งแต่เกิด โดยการปลูกฝังทางด้านวินัย ความคิด ระบบการศึกษา หากจะพิจารณาว่าเหตุใดคนญี่ปุ่นจึงมีวินัยที่ดี จะพบว่าเขาปลูกฝังมาตั้งแต่เกิด ญี่ปุ่นเป็นประเทศที่มั่งคั่งมาก ทั้งที่ขาดแคลนทรัพยากรธรรมชาติ แต่เขาลงทุนในทรัพยากรมนุษย์ทั้งนี้เพราะเขาเห็นความสำคัญของการพัฒนาคนให้มีคุณภาพ และใช้การพัฒนาคนเป็นกลยุทธ์ในการพัฒนาประเทศ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์กระแสหลักมีแนวคิดว่าการพัฒนาคนเป็นระบบย่อยอยู่ในองค์กร ดังนั้น จึงต้องมีเป้าหมายในการพัฒนาที่สนองตอบต่อองค์กรและค้นหาของมนุษย์ แนวคิดของพุทธธรรมและของตะวันตกเหมือนกันที่กิจกรรมการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์นั้นมีบริบทที่ต้องคำนึงถึง แต่มิได้หมายความว่าหากสภาพแวดล้อมของกิจกรรมการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์อยู่ภายใต้อิทธิพลของ “อริยธรรม” แล้ว การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในองค์กรก็ต้องอนุโลมไปตามนั้นด้วย แต่การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์จะต้องผลักดันให้องค์กรเกิดการเรียนรู้ เกิดปัญญา ทั้งนี้โดยอาศัยกระบวนการเปลี่ยนแปลงองค์กร (Organizational change) ประเด็นที่สำคัญที่ต้องกล่าวถึง ณ ที่นี้ คือกิจกรรมการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์จะต้องมีปฏิสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม แต่ไม่อนุโลมตามกิเลสจากสิ่งแวดล้อม ไม่ถึงกับขัดแย้งอย่างรุนแรงแต่มีสติรู้ว่ายอมทำตามไปตามสมมติสัจจะของสังคม เช่นเดียวกับ “เกมฟุตบอล” มีกฎกติกาที่ต้องปฏิบัติตาม แต่ก็เป็กฎกติกาสมมติตามเกม ไม่ใช่สาระของชีวิต ไม่ใช่สัจธรรม หากกติกาไม่ถูกต้อง สิ่งที่ต้องทำคือการเปลี่ยนกติกา เปลี่ยนเป้าหมายของเกมให้ไปสู่ “ปัญญา” มากขึ้น

^{๑๖} รุ่ง แก้วแดง, “พัฒนาวิชาชีพครูในสถานศึกษา”, หนังสือพิมพ์ไทยรัฐรายวัน, (๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๑), : ๑๐.

^{๑๗} บรรจงก์ ไตจินดา, การบริหารงานบุคคล, (กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น, ๒๕๔๖), หน้า ๑๘๖.

๒.๒ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา

๒.๒.๑ ความหมายของไตรสิกขา

"ไตรสิกขา" คือการศึกษา ทั้ง ๓ มีหัวข้อตามหลัก ดังนี้^{๑๘}

๑. อธิศีลสิกขา การฝึกศึกษาในด้านความประพฤติทางกาย วาจา และอาชีพ ให้มีชีวิตสุจริตและเกื้อกูล (Training in higher morality)

๒. อธิจิตตสิกขา การฝึกศึกษาด้านสมาธิ หรือพัฒนาจิตใจให้เจริญได้ที่ (Training in higher mentality หรือ Concentration)

๓. อธิปัญญาสิกขา การฝึกศึกษาในปัญญาสูงขึ้นไป ให้รู้คิดเข้าใจมองเห็นตามเป็นจริง (Training in higher wisdom)

ไตรสิกขานี้ เมื่อนำมาแสดงเป็นคำสอนในภาคปฏิบัติทั่วไป ได้ปรากฏในหลักที่เรียกว่าโอวาทปาฏิโมกข์ (พุทธโอวาทที่เป็นหลักใหญ่ ๓ อย่าง) คือ

๑. สัพพปาปสฺส อภินิหาร การไม่ทำความชั่วทั้งปวง (ศีล)

๒. กุสลสฺสูปปสมปทา การบำเพ็ญความดีให้เพียบพร้อม (สมาธิ)

๓. สจฺจิตฺตปริโยทปนํ การทำจิตของตนให้ผ่องใส (ปัญญา)

ไตรสิกขา นี้ เรียกว่าเป็น “พหุลัมมิกถา” คือคำสอนธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงบ่อย และมีพุทธพจน์แสดงต่อเนื่องกันของ กระบวนการศึกษาฝึกอบรมที่เรียกว่าไตรสิกขา ดังนี้

“ศีล เป็นอย่างนี้ สมาธิเป็นอย่างนี้ ปัญญาเป็นอย่างนี้ สมาธิทำศีลบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์ปัญญาที่สมาธิบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตที่ปัญญาบ่มแล้วย่อมหลุดพ้นจากอาสวะโดยสิ้นเชิง คือ จาก กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ”

ก. หลักไตรสิกขา กับการพัฒนาคน (คู่มือมนุษย์)^{๑๙}

การพัฒนาคน ให้เป็นผู้มีคุณภาพ ที่สำคัญที่สุดก็คือ การปลูกฝังให้คนเป็นพลเมืองดี มีคุณธรรมจริยธรรม เพื่อก่อให้เกิดความสงบสุขในสังคม วิธีการหนึ่งที่น่าจะให้ผลดีในการปลูกฝัง และพัฒนาการมีคุณธรรมจริยธรรม ก็โดยใช้หลักไตรสิกขา เนื่องจากไตรสิกขาเป็นระบบและเป็นกระบวนการในการฝึกฝน อบรม ฝึกหัดเพื่อพัฒนาคนใน ๓ ด้าน คือ

^{๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๖๐๓ – ๖๐๔.

^{๑๙} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด, ๒๕๕๒) หน้า ๔๕.

๑. พัฒนาด้านพฤติกรรม เรียกว่า ศีล

๒. พัฒนาด้านจิตใจ เรียกว่า สมาธิ

๓. พัฒนาด้านปัญญา เรียกว่า ปัญญา

ทั้งนี้ก็เพื่อให้บุคคลมีการดำเนินชีวิตไปในวิถีที่ถูกต้องดีงาม

โดยนำหลักธรรมพระพุทธศาสนา (ไตรสิกขา) มาใช้ หรือประยุกต์ใช้ในการบริหาร และพัฒนาคนในองค์กร หรือสถานศึกษาเน้นการจัดสภาพทุกๆ ด้าน ในสถานศึกษาเพื่อสนับสนุน ให้คนในองค์กรพัฒนาตามหลักพุทธธรรมอย่างบูรณาการส่งเสริมให้เกิดความเจริญงอกงามตาม ลักษณะแห่งปัญญาวัชรธรรม ๔ ประการ คือ

๑. สัมปรีทสังเสวะ หมายถึง การอยู่ใกล้ชิดคนดี ใกล้ผู้รู้ มีครู อาจารย์ดี มีข้อมูล มีสื่อที่ดี

๒. สัทธัมมัสสวนะ หมายถึง เอาใจใส่ศึกษาโดยมีหลักสูตรการเรียนการสอนที่ดี

๓. โยนิโสมนสิการ หมายถึง มีกระบวนการคิดวิเคราะห์พิจารณาหาเหตุผลที่ดี และถูกวิธี

๔. ชัมมานุชัมมปฏิบัติ หมายถึง ความสามารถนำความรู้ไปใช้ในชีวิตได้ถูกต้อง เหมาะสม

ข. ความรู้เบื้องต้นของการศึกษาไตรสิกขา

มนุษย์หรือคนมีความสำคัญต่อสังคม ต่อชุมชนและองค์กรเป็นอย่างยิ่ง หรืออาจกล่าว ได้ว่าเป็นหัวใจของกระบวนการพัฒนาทั้งหลาย เหตุนี้การพัฒนาคนหรือการพัฒนาทรัพยากร บุคคล จึงได้รับการเอาใจใส่เป็นอย่างดี จากองค์กรทั้งรัฐและเอกชน โดยเฉพาะในเรื่องของการ ให้การศึกษาเพื่อการพัฒนาทรัพยากรบุคคล ซึ่งถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนา เหตุนี้ จึงต้องมีการพัฒนาให้มีคุณภาพ มีศักยภาพ ให้มีความรู้ ความสามารถ มีความเชี่ยวชาญเพื่อพัฒนา องค์กร ให้ยั่งยืนในท่ามกลางสถานการณ์ของความเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เพราะสภาพความ จริงของสังคมมีการเปลี่ยนแปลงไหลเลื่อน (Dynamics) อยู่ตลอด และมีเหตุปัจจัยที่สร้างความ สลับซับซ้อน (Complexity) เพิ่มมากขึ้น มนุษย์จึงจำเป็นต้องมีการพัฒนา ให้เกิดความรู้เท่าทันกับ ความเปลี่ยนแปลงนั้น ได้อย่างถูกต้องเหมาะสม ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับ ที่ ๑๐(พ.ศ.๒๕๕๐-๒๕๕๔) ยึดการพัฒนาแบบบูรณาการเป็นองค์รวม ที่มีคนเป็นศูนย์กลางการ พัฒนาต่อเนื่องมาจาก แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๘ (พ.ศ.๒๕๔๐-๒๕๔๔) และ แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๙ (พ.ศ.๒๕๔๕-๒๕๔๙) ให้ความสำคัญ ต่อการรวมพลังจากทุกภาคส่วนให้มีส่วนร่วมดำเนินการในทุกขั้นตอนของแผนฯ พร้อมทั้งสร้าง เครือข่ายการขับเคลื่อนยุทธศาสตร์ การพัฒนาสู่การปฏิบัติ รวมทั้งการติดตามตรวจสอบ ผลการ

ดำเนินงานตามแผนอย่างต่อเนื่อง และเน้นที่การพัฒนาคนให้มีคุณภาพพร้อมคุณธรรมและรอบรู้ อย่างเท่าทัน มีสุขภาวะที่ดี อยู่ในครอบครัวที่อบอุ่น ชุมชนที่เข้มแข็ง พึ่งตนเองได้ มีความมั่นคง ในการดำรงชีวิตอย่างมีศักดิ์ศรี ภายใต้อุดมภาพของความหลากหลายทางทรัพยากรธรรมชาติ และ สิ่งแวดล้อม(แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๑๐ (พ.ศ.๒๕๕๐-๒๕๕๔) ซึ่งถือว่าเป็นจุดเน้น ที่สำคัญของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๑๐ ในด้านเพื่อการพัฒนา คนหรือทรัพยากรมนุษย์^{๒๐}

การพัฒนาตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา สอนว่ามนุษย์พัฒนาได้และมนุษย์อยู่ได้ เพราะการพัฒนา ถ้าไม่พัฒนาจะไม่รอดและพัฒนาได้โดยไม่มีขีดจำกัด สูงสุดสู่ความเป็นพุทธะ โดยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นแบบของการพัฒนาที่สูงสุด ตามพุทธศาสนาสุกฤษฎีที่ว่า “**ทณฺโถ เสฏฺฐมฺหุสเสสฺสุ** ในหมู่มนุษย์ผู้ที่พัฒนาฝึกฝนที่ดีเท่านั้นจึงจะเป็นผู้ประเสริฐ” นี่เป็นหลักที่เป็นฐาน ความคิดความเชื่อพื้นฐาน ที่กำหนดทิศทางของกระบวนการทั้งหมด

การพัฒนามนุษย์บางครั้งอาจพูดในมิติของการพัฒนาสังคม เพราะการพัฒนาสังคม โดยสาระแล้วก็คือการพัฒนามนุษย์ เพื่อยกฐานะความเป็นอยู่ของมนุษย์ให้ดีขึ้น เพียงแต่การพัฒนา สังคมจะมองในมิติของโครงสร้างโดยรวม ซึ่งรวมเอาสังคม การปกครอง เศรษฐกิจ การศึกษาและ ศิลปวัฒนธรรมและบริบทอื่นๆ เข้าไว้ด้วย “แต่เป้าหมายสุดยอดของการพัฒนาอยู่ที่ คน เพราะคน เป็นทั้งผู้ถูกพัฒนาและผู้รับผลของการพัฒนา^{๒๑} มองคนเป็นกลุ่ม หรืออยู่ในกลุ่มดังนั้นการพัฒนาคนจึงรวมถึงการพัฒนาเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมวัฒนธรรมและเป้าหมายของการ พัฒนาคน กลุ่มคน หรือสังคม คือความอยู่ดีกินดีด้านต่างๆ หรือสภาพสังคมที่ดี ซึ่งรวมถึงสภาพ เศรษฐกิจและการเมืองด้วยที่สุดผลต้องเป็นไปเพื่อให้คนมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น เหมือนการมองคู ทิวทัศน์จะผ่านอะไร ผ่านวัตถุชนิดใด ราคาแพงแค่ไหนเพียงใดที่สุด ก็เพื่อให้มองเห็นความ สวยงามของทิวทัศน์นั้นๆ ได้เต็มที่ แต่ขณะนี้กำลังมองการพัฒนามนุษย์ โดยผ่านพระพุทธศาสนา หรือใช้หลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาเป็นสื่อกลางในการพัฒนามนุษย์

ค. การพัฒนามนุษย์ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา

การพัฒนาตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา เริ่มที่หลักการของการศึกษา เพราะ การภาวนาหรือการพัฒนานั้น แท้ที่จริงก็คือสิ่งเดียวกันกับการศึกษา หรือสิกขา สิ่งที่ต้องศึกษา หรือ

^{๒๐} สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา, การพัฒนาองค์กรและบุคลากรแนวคิดใหม่ในการพัฒนา ทรัพยากรบุคคล, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทเซ็นจูรี จำกัด. ๒๕๔๗), หน้า ๑.

^{๒๑} สัจญา สัจญาวีวัฒน์. ทฤษฎีและกลยุทธ์การพัฒนาสังคม, หน้า ๗.

สิ่งที่ต้องพัฒนา แยก ออกไปเป็น ๓ ด้านใหญ่ๆ โดยสอดคล้องกับองค์ประกอบแห่งการดำเนินชีวิตของมนุษย์ที่มี ๓ ด้าน คือ พฤติกรรม จิตใจ และปัญญา เรียกว่า ไตรสิกขา ซึ่งมีสาระสำคัญ ดังนี้

๑. **ศีล** คือ การฝึกฝนพัฒนาด้านพฤติกรรม หมายถึง การพัฒนาพฤติกรรม ทางกายและวาจา ให้มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอย่างถูกต้องมีผลดี สิ่งแวดล้อมที่เราเกี่ยวข้องสัมพันธ์ มี ๒ ประเภท คือ สิ่งแวดล้อมทางสังคม ได้แก่ เพื่อนมนุษย์ (ในความหมายเดิมทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งสัตว์อื่นทั้งหลายทั้งปวงด้วย) สิ่งแวดล้อมทางวัตถุ ได้แก่ ปัจจัย ๔ เครื่องใช้วัสดุอุปกรณ์ต่างๆ รวมทั้งเทคโนโลยี และสิ่งทั้งหลายที่มีในธรรมชาติ ศีลแบ่งเป็น หมวดใหญ่ๆ ๔ หมวด คือ

๑) การรักษาวินัยแม่บทของชุมชน (**ปาฏิโมกขสังวร**) เมื่อคนอยู่ร่วมกันหรือทำงานทำกิจการร่วมกัน เป็นชุมชนเป็นหน่วยงาน เป็นองค์กรตลอดจนเป็นประเทศชาติ จะต้องมีการกฎเกณฑ์ กติกา ตลอดจนกฎหมาย เพื่อจัดระเบียบระบบให้เกิดความเรียบร้อย ความประสานสอดคล้องความเกื้อหนุนต่อกัน ความร่วมรับผิดชอบและสามัคคี ที่จะเอื้อโอกาสหรือเป็นหลักประกัน ให้ชีวิตความเป็นอยู่ และกิจการต่างๆ ดำเนินไปด้วยดี สมตามวัตถุประสงค์แห่งชีวิตหรือกิจการของชุมชนนั้น ดังเช่นพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนามีวินัยแม่บทที่เรียกชื่อเฉพาะว่า ปาฏิโมกข์ ซึ่งเรามักเรียกกันง่ายๆ ว่าศีล ๒๒๗ ชุมชนอื่น เช่น โรงเรียน ก็ต้องมีกฎกติกาที่เป็นวินัยแม่บทของตนเช่นเดียวกัน

วินัยแม่บทสำหรับสังคมทุกสัถ์หรือสังคมแห่งมนุษยชาติทั้งหมดก็คือ ศีล ๕ ซึ่งถือว่าเป็นมนุษยธรรม เพราะเป็นบรรทัดฐานที่จะทำให้มนุษย์มีวิถีชีวิตที่สูงกว่าสัตว์ดิรัจฉานอยู่ร่วมกันโดยไม่เบียดเบียนกัน และรักษาสังคมให้มีสันติสุขสังคมมนุษย์ส่วนย่อย ย่อลงไป เช่น ประเทศ สถาบัน องค์กร และหน่วยงานต่างๆ นอกจากจะต้องรักษาศีล ๕ แล้ว ก็ยังต้องปฏิบัติตามวินัยแม่บทที่เป็นส่วนเฉพาะของตนเองย่อยลงไปอีกเช่น กฎหมาย ตั้งแต่รัฐธรรมนูญลงมาถึงจรรยาบรรณของวิชาชีพต่างๆ เช่น จรรยาบรรณแพทย์ จรรยาบรรณของข้าราชการพลเรือน เป็นต้น

การจัดตั้งวางระเบียบชีวิตและระบบสังคม ด้วยการบัญญัติกฎกติกาอันชอบธรรมที่เรียกว่าวินัยแม่บทนั้น พึงมีวัตถุประสงค์ที่สำคัญ คือ เพื่อความสงบเรียบร้อยอยู่ร่วมกันผาสุก เพื่อความสอดคล้องประสานกลมกลืน เพื่อความเกื้อหนุนกัน โดยไม่เบียดเบียน ไม่เอาเปรียบกัน เพื่อความมีส่วนร่วมและร่วมรับผิดชอบ เพื่อความพร้อมเพรียงสามัคคี เพื่อป้องกันความชั่วและความเสียหาย เพื่อถ่วงคนชั่วร้าย และให้โอกาสคนดี เพื่อเอื้อโอกาสให้ชีวิตและกิจการพัฒนาและดำเนินสู่จุดหมาย เพื่อความดีงามความงามมีวัฒนธรรมของสังคม และเพื่อเป็นหลักประกันความมั่นคงแห่งหลักการ

๒) การรู้จักใช้อินทรี (อินทรีสังวร) รับรู้สิ่งแวดล้อมโดยผ่านทางอินทรี คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ถ้ารับรู้ใช้หูตาไม่เป็นเช่น ดูไม่เป็น ฟังไม่เป็น แทนที่จะได้ประโยชน์

ก็จะเกิดโทษ เช่น เกิดความลุ่มหลงมัวเมา ถูกหลอกลวง และเสื่อมเสียสุขภาพเป็นต้น ตลอดจนนำไปสู่การใช้มือและสมองเพื่อการแย่งชิงหรือทำลาย จึงต้องพัฒนาพฤติกรรมในการใช้อินทรีย์ให้ตาหู ใจ ฟัง เป็นต้น อย่างมีสติ เมื่อหูเป็น ฟังเป็น เช่น หูทิเป็น ฟังวิทยุเป็น รู้จักใช้ตา หู แสวงหาความรู้ เป็นต้น ก็จะได้ปัญญา ได้คุณภาพชีวิต และนำไปสู่การใช้มือและสมองเพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลกันและทำการสร้างสรรค์หลักการในการพัฒนาอยู่ที่การฝึกใช้อินทรีย์ เช่น

(๑) รู้จักพิจารณาเลือกเฟ้นสิ่งที่จะดู จะฟัง เป็นต้น แยกแยะได้อย่างรู้เท่าทันว่า สิ่งใด รายการใด ดีงามหรือไม่ เป็นคุณประโยชน์หรือเป็นโทษเป็นภัย แล้วหลีกเลี่ยงสิ่งชั่วร้ายเป็นโทษภัยและรับดูรับฟังสิ่งที่ดีงามเป็นประโยชน์

(๒) ดู ฟัง เป็นไปอย่างมีสติ ควบคุมตนเองได้ รู้จักประมาณ รู้พอดี ไม่ปล่อยตัวให้ลุ่มหลงมัวเมา ตกเป็นทาสของสิ่งที่ดู ที่ฟังไม่เป็นนั้น อันจะทำให้สิ้นเปลืองเงินทอง สูญเสียเวลา เสียสุขภาพ เสียการงาน เสียการเล่าเรียน เป็นต้น

(๓) ไม่เห็นแก่ความสนุกสนานบันเทิง ไม่ติดอยู่แค่ความชอบใจไม่ชอบใจแต่รู้จักดู รู้จักฟัง ให้ได้คุณค่าที่ดีงามเป็นประโยชน์สูงขึ้นไปกว่านั้นโดยเฉพาะที่สำคัญ คือ ต้องให้ได้ปัญญา และคติที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในการพัฒนาชีวิตสังคม

๓) การหาเลี้ยงชีพที่บริสุทธิ์ (อาชีพบริสุทธิ์) การทำมาหาเลี้ยงชีพเป็นพฤติกรรมหลักในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ถ้ามีผู้หาเลี้ยงชีพโดยวิธีทุจริต เป็นมิฉะชีพ นอกจากชีวิตของคนนั้นเองจะชั่วร้ายเสื่อมเสียแล้ว ก็จะก่อความเดือดร้อนแก่สังคมอย่างมาก จึงต้องย้ำเน้นกันอย่างยิ่งในเรื่องการพัฒนาสัมมาชีพ และส่งเสริมให้ประชาชนฝึกฝนตนให้สามารถประกอบสัมมาชีพ คือหาเลี้ยงชีพโดยทางสุจริต ไม่ผิดกฎหมาย สัมมาชีพยังมีลักษณะที่สำคัญๆ ดังนี้ ถือเป็นอาชีพการงานที่ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ก่อเวรภัยหรือสร้างความเดือดร้อนเสียหายแก่สังคม เป็นอาชีพการงานที่ช่วยแก้ไขปัญหา หรือสร้างสรรค์ชีวิตและสังคมในทางใดทางหนึ่ง เป็นอาชีพการงานที่ช่วยให้ผู้ทำได้พัฒนาชีวิตของตนให้งอกงามยิ่งขึ้น ทั้งด้านพฤติกรรม ด้านจิตใจ และด้านปัญญา เป็นอาชีพการงานที่ไม่ทำลายคุณค่าของชีวิต และไม่เสื่อมเสียคุณภาพชีวิต หากแต่ทำให้ชีวิตของตนมีคุณค่า น่าภาคภูมิใจ เป็นอาชีพการงานที่ทำให้ได้ปัจจัยเลี้ยงชีพ มาด้วยริ้วแรง กำลังกาย กำลังสติปัญญา ความเพียรพยายาม ความสามารถและฝีมือของตน และทำให้ได้ฝึกฝนพัฒนาความเชี่ยวชาญ จัดเจนหรือฝึกปรือฝีมือ ในทางสร้างสรรค์ยิ่งขึ้นไป

๔) การเสพบริโภคปัจจัยโดยใช้ปัญญา (ปัจจัยปฏิเสวนา) พฤติกรรมของมนุษย์ในที่สุดก็มาถึงที่การกิน ใช้ เสพ บริโภค ถ้ามนุษย์ไม่พัฒนาพฤติกรรมในการเสพบริโภค ก็จะก่อปัญหาอย่างมากทั้งแก่ชีวิต แก่สังคมและแก่โลก เพราะเขาจะกิน ใช้ บริโภคปัจจัย ๔ และสิ่งของเครื่องใช้ทั้งหลายรวมทั้งเทคโนโลยี ด้วยโมหะ ก่อให้เกิดความหลงมัวเมา ฟุ้งเฟ้อ ฟูมเฟือย ความ

เสื่อมเสียคุณภาพชีวิตการใช้ยาสั้นเปลือก การขัดแย้งซึ่งเบียดเบียนกันในสังคม การทำลายทรัพยากร ธรรมชาติและการก่อกวนภาวะเป็นต้น จึงต้องพัฒนาพฤติกรรมในการกิน ใช้ เสพ บริโภค ให้เป็นพฤติกรรมที่เกิดจากปัญญา ที่รู้เข้าใจแลปฏิบัติให้ถูกต้องตามวัตถุประสงค์ ของปัจจัย ๔ ตลอดจนเทคโนโลยีนั้นๆ เริ่มแต่รับประทานอาหารเพื่อบำรุงเลี้ยงร่างกายให้แข็งแรงมีสุขภาพดี ไม่ใช่กินเพียง เพื่อเอร็ดอร่อย อวดโก้ อวดฐานะ หรือตื่นตามค่านิยมฟุ้งา ให้เป็นการกินด้วย ปัญญาที่ทำให้รู้จักประมาณในการบริโภคหรือกินพอดี ที่เรียกว่า โภชนะมัตตัญญตา ตลอดจน การใช้สอยสิ่งต่างๆ อย่างประหยัด ซึ่งทำให้ได้ประโยชน์มากที่สุด โดยสิ้นเปลืองน้อยที่สุด

ปัจจัยปฏิเสวนา หมายถึง การใช้ปัญญาทำความเข้าใจและบริโภคปัจจัยทั้งหลายให้ได้ผลตรงพอดีตามคุณค่าแท้ที่เป็นจุดหมายของการบริโภคสิ่ง นั้นๆ ศีลหมวดนี้มีหลักในการปฏิบัติ ดังนี้

๑) บริโภคด้วยความรู้ตระหนักรู้ว่าการมีใช้ หรือบริโภคสิ่งเหล่านั้นมิใช่เป็นจุดหมายของชีวิต แต่มันเป็นปัจจัยเครื่องช่วยเกื้อหนุนให้เราสามารถพัฒนาชีวิต และทำการสร้างสรรค์ประโยชน์สุขที่สูงยิ่งขึ้นไป

๒) บริโภคด้วยความรู้ทันต่อวัตถุประสงค์ที่แท้จริงของการบริโภคใช้สอยสิ่งนั้นๆ เช่น การสวมรองเท้ามีวัตถุประสงค์เพื่อช่วยปกป้องเท้ามิให้เป็นอันตรายจากสิ่งกระทบกระทั่งและเชื้อโรคเป็นต้น และเพื่อช่วยให้เดินวิ่งได้สะดวกรวดเร็วทนนาน เป็นต้น มิใช่สวมใส่เพื่ออวดโก้แสดงฐานะกันตามค่านิยมที่เลื่อนลอย

๓) บริโภคโดยพิจารณาจัดสรรควบคุมให้ได้ปริมาณ ประเภท และคุณสมบัติของสิ่งที่บริโภคตรงพอดีกับวัตถุประสงค์ที่แท้จริงของการบริโภคสิ่งนั้น เช่น บริโภคอาหารในปริมาณและประเภทซึ่งพอดีกับความต้องการของร่างกายที่จะช่วยให้มีสุขภาพ ดี

๔) สามารถละเว้นหรือเลิกเสพบริโภคสิ่งที่ไม่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนชีวิต เช่น สิ่งที่ทำลายสุขภาพเป็นต้น โดยไม่เป็นเพียงแต่การเสพรส หรือเสพความโก้ ความหรูหรา เป็นต้น

๒. สมาธิ หมายถึง การฝึกพัฒนาในด้านจิตใจ มีความสำคัญอย่างยิ่งเพราะจิตใจเป็นฐานของพฤติกรรม เนื่องจากพฤติกรรมทุกอย่างเกิดขึ้นจากความตั้งใจหรือเจตนา และเป็นไปตามเจตจำนงและแรงจูงใจที่อยู่เบื้องหลัง ถ้าจิตใจได้รับการพัฒนาให้ดีขึ้นแล้ว ก็จะควบคุมดูแลและนำพฤติกรรมไปในทางที่ดีงามด้วย แม้ความสุขความทุกข์ในที่สุดก็อยู่ที่ใจยิ่งกว่านั้น ปัญญาจะเจริญงอกงามได้ ต้องอาศัยจิตใจที่เข้มแข็งสู้ปัญหา เอาใจใส่ มีความเพียรพยายามที่จะคิดค้น ไม่ทอดลอย ยิ่งเรื่องที่คิดหรือพิจารณานั้นยาก หรือละเอียดลึกซึ้ง ก็ยิ่งต้องมีจิตใจที่สงบแน่วแน่ ไม่ฟุ้งซ่านไม่พลุ่งพล่านกระวนกระวาย คือ ต้องมีสมาธิจึงจะคิดได้ชัดเจน เจาะลึกทะลุได้และมองเห็นทั่วตลอด จิตที่ฝึกดีแล้ว จึงเป็นฐานที่จะให้ปัญญาทำงานและพัฒนาอย่างได้ผล

การพัฒนาจิตใจนี้ มีสมาธิเป็นแกน หรือเป็นศูนย์กลาง จึงเรียกก่ายๆ ว่า “สมาธิ” และอาจจะแยกออกได้เป็นการพัฒนาคุณสมบัติของจิตใจในด้านต่างๆ คือ

๑) พัฒนาคุณธรรมซึ่งเป็นคุณภาพของจิตใจ กล่าวคือ คุณสมบัติที่เสริมสร้างจิตใจให้ดีงาม เป็นจิตใจที่สูง ประณีต และประเสริฐ เช่น เมตตา คือ ความรัก ความปรารถนาดี เป็นมิตร อยากให้ผู้อื่นมีความสุข กรุณา คือ ความสงสารอยากช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ มุทิตา คือ ความพลอยยินดี พร้อมทั้งจะส่งเสริมสนับสนุนผู้ที่ประสบความสำเร็จมีความสุขหรือก้าวหน้าในการทำสิ่งที่ดีงาม อุเบกขา คือ ความวางตัววางใจเป็นกลาง เพื่อรักษาธรรม เมื่อผู้อื่นควรจะต้องรับผิดชอบต่อการกระทำของเขาตามเหตุและผล จาคะ คือความมีน้ำใจเสียสละเอื้อเฟื้อ เพื่อแผ้วแผ่ไม่เห็นแก่ตัว กตัญญูกตเวทิตา คือ ความรู้จักคุณค่าแห่งการกระทำของผู้อื่น และแสดงออกให้เห็นถึงการรู้คุณค่านั้น หิริ คือ ความอายบาป ละอายใจต่อการทำความชั่ว โอตตัปปะ คือ ความกลัวบาป เกรงกลัวต่อความชั่ว คร้ามขยาดต่อทุจริต การละอาย คือ ความเคารพ ความใส่ใจรู้จักให้ความสำคัญแก่สิ่งนั้นผู้นั้นอย่างถูกต้องเหมาะสม มีทมะ คือความอ่อนโยน สุภาพ นุ่มนวล ไม่กระด้าง

๒) พัฒนาสมรรถภาพและประสิทธิภาพของจิตใจ โดยเสริมสร้างคุณสมบัติที่ทำให้จิตใจมีความเข้มแข็ง หนักแน่นมั่นคง แก่กล้าสามารถทำกิจหน้าที่ได้ผลดี เช่น ฉันทะ คือ ความใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค์ อยากรู้ความจริงและใฝ่ที่จะทำสิ่งดีงามให้สำเร็จ อยากเข้าถึงภาวะดีงามอันเลิศสูงสุด วิริยะ คือความเพียร บุกฝ่าไปข้างหน้าเอาชนะอุปสรรคขวากหนามไม่ยอมทอดทิ้งกิจหน้าที่ อดุทธาหะ คือ ความขยัน ความอดสู ความสู้ยากบากบั่น ไม่ย่อ ไม่ถอย ขันติ คือ ความอดทน ความเข้มแข็ง ความทนทานหนักแน่น มั่นคง จิตตะ คือ ความมีใจจดจ่อ ใฝ่ใจ อุทิศตัวอุทิศใจให้แก่กิจหน้าที่หรือสิ่งที่ทำ สัจจะ คือ ความตั้งใจจริง จริงใจและจริงจัง เอาจริงเอาจัง มั่นแน่ว ต่อสิ่งที่ทำไม่หยาบเหวี่ยงไม่เรรวนไม่กลับกลาย อธิษฐาน คือ ความตั้งใจเด็ดเดี่ยว ความมุ่งมั่น แน่วแน่ ต่อจุดหมาย ตะบะ คือ พลังเผือกเลส กำลังความเข้มแข็งพากเพียรในการทำกิจหน้าที่ให้สำเร็จ โดยแผดเผาละทิ้งตัณหาตัณหาได้ ไม่ยอมทุจริต และไม่เห็นแก่ความสุขสำราญปรนเปรอ สติ คือ ความระลึกนึกได้ ไม่เผลอเรอ ไม่เลือนลอย หันต่อสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นไป ซึ่งจะต้องเกี่ยวข้องกับทุกอย่าง กำหนดจิตไว้กับกิจหน้าที่ หรือสิ่งที่ทำ กั้นยังใจจากสิ่งที่เสื่อมเสียหายเป็นโทษ และไม่ปล่อยโอกาสแห่งประโยชน์ หรือความดีงามความเจริญให้เสียไป สมาธิ คือ ภาวะจิตที่ตั้งมั่น แน่วแน่ ใต้ที่ อยู่ตัว สงบ อยู่กับสิ่งที่ต้องการทำ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่แกว่งไกว ไม่มีอะไรบกวนได้

๓) พัฒนาความสุข และภาวะที่เกื้อหนุนสุขภาพของจิตใจ คุณสมบัติที่ควรเสริมสร้างขึ้นให้มีอยู่ประจำในจิตใจ เพื่อความสุขภาพจิตที่ดี พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้หลายอย่าง โดยเฉพาะปราโมทย์ คือ ความร่าเริง สดชื่น เบิกบานใจ ไม่หดหู่หรือห่อเหี่ยว ปิติ คือความอิ่มใจ ปลาบปลื้ม เปรมใจ พูใจ ไม่โหยหิวแห้งใจ ปัสสัทธิ คือ ความสงบเย็น ผ่อนคลายกายใจ

ไม่คับ ไม่เครียด สุข คือ ความคล่องใจ สะดวกสบายใจ สมใจ ไม่มีอะไรบีบคั้นติดขัดคับข้อง
 สันติ คือ ความสงบปราศจากความเร่าร้อนกระวนกระวาย ซึ่ง เกษม คือ ความปลอดโปร่ง
 ความรู้สึกมั่นคงปลอดภัย โลงโปร่งใจไร้กังวล สันติภาพ คือ ความเย็นสบาย ไม่มีอะไรแผดเผาใจ
 ไม่ตรอมตรม เสรีภาพ คือ ความมีอิสระ เป็นอิสระ ไม่ถูกผูกมัดติดข้อง จะไปไหนก็ไปได้ตาม
 ประสงค์ ปรีโยทตตา คือ ความผ่องใส ผุดผ่อง แจ่มจ้า กระฉ่าง สว่างใจ ไม่มีความขุ่นมัวเศร้า
 หมอง วิมริยาทิกัตตา คือ ความมีใจไร้พรมแดน ไม่กีดกันจำกัดตัวหรือ หมกมุ่นติดค้าง มีจิตใจ
 ใหญ่ กว้างไร้ขอบคันเขตแดน

คุณสมบัติทั้งหลายที่กล่าวมานี้ แม้จะดำรงเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง แต่บางอย่าง
 อาจจะถูกนำไปใช้ในทางที่ผิด ก่อให้เกิดโทษได้ (เช่น เพียรในการลักของเขา) หรือนำไปพ่วงกับ
 การกระทำที่ไม่ดี (เช่น ปิตีปลื้มใจที่รังแกเขาได้) หรือใช้คิดเรื่องผิดที่ผิดกรณีผิดสถานการณ์
 (เช่น มุทิตาพลอยยินดีส่งเสริมคนที่ได้ลาภหรือประสบความสำเร็จโดยทางทุจริต) เป็นต้น จึงต้อง
 ศึกษาเข้าใจความหมาย ความมุ่งหมายและการใช้งานเป็นต้นให้ชัดเจนและรู้จักปฏิบัติให้ถูกต้องพอดี

สรุปความหมายของสมาธิ สมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่นของจิต หรือภาวะที่จิตแน่ว
 แน่ต่อสิ่งที่กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอคือ “จิตตสุเสกกุคตา” หรือเรียกสั้นๆ ว่า
 “เอกัคคตา” ซึ่งแปลว่าภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือการที่จิตกำหนดแน่วแน้อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง
 ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป คัมภีร์รุ่นอรรถกถาอธิบายความหมายจำกัดลงไปอีกว่า สมาธิ คือภาวะมีอารมณ์
 หนึ่งเดียวของกุศลจิตและใจความออกไปว่าหมายถึง การดำรงจิตและเจตสิก^{๒๒}ไว้ในอารมณ์หนึ่งเดียว

๓. ปัญญา หมายถึง การพัฒนาปัญญา ซึ่งมีความสำคัญสูงสุดเพราะปัญญาเป็น
 ตัวนำทางและควบคุมพฤติกรรมทั้งหมด คนเราจะมีพฤติกรรมอะไร อย่างไรและแค่ไหน ก็อยู่ที่ว่า
 จะมีปัญญาชี้นำหรือบอกทางให้เท่าใด และปัญญาเป็นตัวปลดปล่อยจิตใจ ให้ทางออกแก่จิตใจ
 เช่น เมื่อจิตใจอึดอัดมีปัญหาคิดตันอยู่ พอเกิดปัญญาว่าจะทำอะไร จิตใจก็โล่งเป็นอิสระได้ การ
 พัฒนาปัญญาเป็นเรื่องกว้างขวางแยกออกไปได้หลายด้านและมีหลายขั้นหลายระดับ เช่น

๑) เป็นปัญญาที่ช่วยให้ดำเนินชีวิต อย่างมีประสิทธิภาพ ประสบความสำเร็จ
 ความรู้ความเข้าใจในข้อมูล รวมทั้งศิลปวิทยาการต่างๆ เข้าถึงเนื้อหาความหมายถูกต้องชัดเจน
 การเรียนรู้ถูกต้องตามเป็นจริง ตรงตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ หรือตามที่มันเป็น ความรู้จัก
 จັบสาระของความรู้หรือเรื่องราวต่างๆ รู้จุด รู้ประเด็นสามารถยกขึ้นพูด ยกขึ้นชี้แจง หรือยกขึ้นวาง
 เป็นหลักได้ ความรู้จักสื่อสารถ่ายทอดความรู้ความเข้าใจและความต้องการของตนให้ผู้อื่นรู้ตาม

^{๒๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๘,
 (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๒๕.

เห็นตาม เป็นต้น การคิดการวินิจฉัยที่ถูกต้องชัดเจนและเที่ยงตรง ความรู้จักแยกแยะวิเคราะห์หิวัย สืบสาวเหตุปัจจัยของเรื่องราวต่างๆ ที่จะทำให้สามารถแก้ไขปัญหาและทำการสร้างสรรค์ต่างๆ ได้ ความรู้จักจัดทำดำเนินการหรือบริหารจัดการกิจการต่างๆ ให้สำเร็จผลตามที่มุ่งหมาย ความรู้จัก เชื่อมสัมพันธ์ประสบการณ์ข้อมูลและองค์ความรู้ต่างๆ โยงเข้ามาประสานเป็นภาพองค์รวมทั้ง ชัดเจน หรือโยงออกไปสู่ความหยั่งรู้หยั่งเห็นใหม่ๆ ได้

๒) ปัญญาที่ช่วยให้ดำเนินเข้าสู่วิถีชีวิตที่ถูกต้อง ดึงตาม ความรู้ เข้าใจ ในระบบ ความสัมพันธ์ของสิ่งทั้งหลาย ที่อิงอาศัยสืบเนื่องส่งผลต่อกันตามเหตุปัจจัย มองเห็นภาวะและ กระบวนการที่ชีวิต สังคม และโลกคือหมู่สัตว์ มีความเป็นมาและจะเป็นไปตามกระแสแห่ง เจตจำนงและเหตุปัจจัยที่ตนประกอบสร้างสมจัดสรรและมีปฏิสัมพันธ์กับปัจจัยอื่นทั้งหลาย เรียกว่า เป็นไปตามกรรม

๓) ปัญญาที่ช่วยให้บรรลุจุดหมายสูงสุดของชีวิตที่ดึงตามความเข้าใจ เข้าถึงเท่าทัน ความจริงของสังขาร คือโลกและชีวิตที่เปลี่ยนแปลงเป็นไปตามกฎธรรมดา ของธรรมชาติ จนสามารถวางใจถูกต้องต่อสิ่งทั้งหลาย ทำจิตใจให้หลุดพ้น เป็นอิสระได้โดยสมบูรณ์ และมีชีวิต ที่เป็นอยู่ด้วยปัญญาอย่างแท้จริง

การศึกษา ๓ ด้านที่เรียกว่าไตรสิกขา คือศีล สมาธิ ปัญญา นี้ เป็นหลักใหญ่ของ พระพุทธศาสนา เป็นระบบและเป็นกระบวนการทั้งหมดของการพัฒนาคน จากหลักไตรสิกขานี้ หลักธรรมแต่ละหมวดแต่ละชุดเหล่านั้น ก็คือข้อปฏิบัติเพื่อการพัฒนาชีวิตพัฒนาสังคมในขั้นตอน หรือในส่วนปลีกย่อยต่างๆ แต่ละหมวดแต่ละชุดมักจะมีสาระบางส่วนของไตรสิกขาครบทั้ง ๓ อย่าง ประสานหรือ บูรณาการกันอยู่ในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง ตามความเหมาะสมกับกรณีนั้นๆ หรือที่เรียกว่าทำได้เหมาะสมถูกกาลเทศะ

ม. การกระทำทุกอย่างต้องเกื้อหนุนกระบวนการพัฒนา

ซึ่งที่สุดแล้วผลต้องมาตกอยู่กับมนุษย์หรือกับคน พัฒนาให้คนมีคุณลักษณะ เป็นอย่างไร เมื่อมีคุณลักษณะเป็นอย่างนั้นแล้ว เขามีความสุขเพิ่มขึ้นหรือไม่ การพัฒนามนุษย์ เน้นที่วิธีคิด กล่าวคือให้ความคิดที่กว้างไกล ที่เรียกว่ามีวิสัยทัศน์ แต่ต้องเป็นสัมมาวิสัยทัศน์ มิใช่ มิฉลาดวิสัยทัศน์ คิดกว้างไกลที่เอาเปรียบคนอื่นคดโกงคนอื่น พระพุทธศาสนาพัฒนามนุษย์ให้มีความรู้ ให้เป็นนักวิชาการแต่ต้องสัมมาวิชาการนั้น คือมีวิชาและจรณะควบคู่กัน หมายถึง มีความรู้

และมีความประพฤติที่ดี หากกล่าวโดยรวมตรงตามหลักของมรรคมีองค์ ๘ หรือหนทางอันประเสริฐที่มีคุณลักษณะ ๘ ประการ กล่าว คือ^{๒๙}

๑. สัมมาทิฐิ (Right view หรือ Right understanding) ความเห็นชอบ หมายถึงความรู้ในอริยสัจ ๔ เห็นในไตรลักษณ์

๒. สัมมาสังกัปปะ (Right thought) ดำริชอบ ได้แก่เนกขัมมสังกัปปะ อวิหิงสาสังกัปปะ

๓. สัมมาวาจา (Right speech) ได้แก่วิจิสุจริต

๔. สัมมากัมมันตะ (Right action) การกระทำชอบ การงานชอบ ได้แก่ กายสุจริต

๕. สัมมาอาชีวะ (Right livelihood) มีอาชีพชอบ เว้นจากมิจลาอาชีพะ

๖. สัมมาวายามะ (Right effort) พยายามชอบได้ประธาน คือความเพียร ๔ อย่าง

๗. สัมมาสติ (Right mindfulness) ความระลึกชอบได้แก่การระลึกในสติปัฏฐาน ๔

๘. สัมมาสมาธิ (Right concentration) ตั้งสติมั่นชอบ ตั้งสติไว้ชอบได้แก่ฌาน ๔

และหากสรุปมรรค ๘ ลงในไตรสิกขา คือ สีล สมาธิและปัญญา ที่ว่าชอบๆทั้งหลายนั้น หมายถึง ความดี ความถูกต้อง การพัฒนาคนให้มีคุณภาพที่ดี จะกลายเป็นทุนทางสังคมภายในอันจะเป็นแนวทางที่ดีและมีความเหมาะสมกับการพัฒนาทุนทางสังคมของไทย เพราะจะมีความสอดคล้องกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมไทยเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการที่ไทยมีศาสนาพุทธ ป็นศาสนาของประชาชนส่วนใหญ่ เพราะโดยเนื้อหาของศาสนาพุทธได้อบรมให้พุทธศาสนิกชนได้ประพฤติปฏิบัติไปในแนวทางที่เกิดการยกระดับจิตใจให้สูงขึ้นมีความเอื้ออาทรต่อเพื่อนมนุษย์มากขึ้น ตนเองมีความสุข คนอื่นสังคมและชุมชนก็พลอยได้รับผล คือมีความสุขด้วย ตลอดทั้งหน้าที่การงานด้วย กิจงานก็ได้ผล คนก็เป็นสุข มีความสุขในการทำหน้าที่การงานที่ดีทั้ง ๘ ประการนั้น "มรรค" หรือแนวทางหรือหลักการที่จะต้องปฏิบัติควบคู่กันไปเป็นกระบวนการมิใช่ยกขึ้นมาทำทีละอย่างๆ ให้เสร็จในตัวแบบบันได ๘ ขั้น อะไรทำนองนั้น หากแต่ต้องประสานกลมกลืนกัน เกี่ยวข้องสัมพันธ์เป็นเนื้อเดียวกัน ดูกเกลียวเชือก เกลียวพันเข้าเป็นเชือกเส้นเดียวตั้งแต่ต้นจนปลายเชือก ฉะนั้น ในการปฏิบัติจริงจะเริ่มจากจุดไหนก็ได้ เช่น

๑. เริ่มที่ความรู้ความเข้าใจและความคิด (สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ = อธิปัญญาสิกขา) จะต้องมีความเข้าใจ หรือความเชื่อที่ถูกต้องตรงแนวทางเสียก่อน เมื่อมีพื้นฐานความเชื่อความเข้าใจที่ถูกต้องแล้ว ค่อยขยายไปที่การควบคุมพฤติกรรมทางกาย วาจา สัมมาวาจา

^{๒๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิกจำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๒๑.

สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ = อธิศีลสิกขา) ให้อยู่ในสภาพที่พร้อมและเอื้อต่อการพัฒนาที่สูงขึ้น จากนั้นจึงฝึกฝนอบรมจิตใจ (สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ = อธิจิตสิกขา) ซึ่งเป็นชั้นภายในละเอียดกว่าให้ได้ผลดีต่อไปในระหว่างที่อบรมตามขั้นตอนต่างๆ นี้ องค์ประกอบแต่ละอย่างๆ จะค่อยๆ พัฒนาตัวมันเอง และเสริมหรือเกื้อหนุนขั้นตอนอื่นๆ ให้เพิ่มพูนและชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น องค์ประกอบทางปัญญา ในขณะที่ผู้ปฏิบัติฝึกฝนอบรมขั้นศีลหรือขั้นจิต ตัวปัญญาความรู้ความเข้าใจซึ่งเป็นพื้นฐานเดิมนั้นจะค่อยๆ พัฒนาแก่กล้าขึ้น ชัดเจนขึ้น เกื้อหนุนให้องค์ประกอบทางด้านศีลและด้านจิตถูกต้องสมบูรณ์ขึ้น อาศัยศีลและจิตที่สมบูรณ์นั่นเอง ปัญญานั้นก็จะพัฒนาถึงขั้นรู้แจ้งเห็นจริง ทำจิตให้หลุดพ้นจากอาสวะกิเลสทั้งปวงเป็นอันสิ้นสุดกระบวนการฝึกฝนอบรม

๒. เริ่มที่การควบคุมพฤติกรรม (สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ = อธิศีลสิกขา) วิธีเน้นไปที่การฝึกฝนอบรมความประพฤติทางกายทางวาจาอย่างจริงจัง อาศัยความรู้ความเข้าใจพอเป็นพื้นฐานเท่านั้น เมื่อศีลถูกต้องสมบูรณ์แล้วก็ก้าวเข้าไปสู่การฝึกฝนอบรมจิตใจ อันเป็นขั้นประณีตยิ่งขึ้นจนถึงระดับสุดท้าย คือ ทำปัญญาให้แก่กล้าจนสามารถพ้นจากตัณหาอุปาทานระบบนี้นิยมทำกันทั่วไป จนเรียกติดปากชาวพุทธทั้งหลายว่า "ศีล - สมาธิ - ปัญญา" อาจเป็นเพราะว่าการควบคุมพฤติกรรมทางกาย วาจา เห็นได้ง่าย และทำได้ง่ายกว่าการที่จะเริ่มต้นพัฒนาจิตหรือปัญญาก็ได้ จึงเป็นที่นิยมแพร่หลาย

๓. เริ่มที่ฝึกฝนจิตหรือสมาธิ (สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ = อธิจิตสิกขา) อาศัยความรู้ความเข้าใจพอเป็นพื้นฐานเท่านั้นแล้วเริ่มฝึกอบรมจิตอย่างเข้มงวด ในระหว่างนั้นองค์ประกอบแต่ละอย่างๆ จะค่อยเกิดขึ้นและเสริมเติมเต็มให้เกื้อหนุน จิตเป็นสมาธิ แน่วแน่ ใสสะอาด พฤติกรรมหรือศีลก็จะเกิดขึ้นเอง เมื่อศีลสมาธิพัฒนาขึ้นเรื่อยๆ ปัญญาความรู้ความเข้าใจซึ่งเป็นพื้นฐานเดิมอยู่แล้วจะค่อยๆ พัฒนาแก่กล้าชัดเจนขึ้น เกื้อหนุนให้องค์ประกอบทางด้านศีลและสมาธิถูกต้องสมบูรณ์ยิ่งขึ้น อาศัยศีลและจิตที่สมบูรณ์นั่นเอง ปัญญาจะสามารถรู้แจ้งเห็นจริงทำอาสวะให้หมดไปได้ในที่สุด

หลักวิชาการดังกล่าวข้างต้น จะแจ่มแจ้งชัดขึ้น เมื่อลองปฏิบัติดูการเกิดประสบการณ์แต่ละขั้นตอนนั้น จะเป็นตัวทดสอบหลักวิชา และเกิดความเข้าใจยิ่งขึ้นด้วยตนเองซึ่งสามารถสรุปประเด็นโดยย่อได้แก่

๑. สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ = สรุปลงในอธิปัญญาสิกขา

๒. สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ = สรุปลงในอธิศีลสิกขา

๓. สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ = สรุปลงในอธิจิตสิกขา

ความสัมพันธ์ของอริยมรรคมีองค์ ๘ กับไตรสิกขา มองเห็นได้ง่ายในชีวิตประจำวัน เช่น เมื่อมีความบริสุทธิ์ทางด้านความประพฤติ เชื่อมั่นในความบริสุทธิ์ของตน ไม่หวาดต่อการ

ลงโทษ ไม่สะดุ้งระแวงต่อการประทุษร้ายของคู่เวร ไม่หวั่นใจเสียใจต่อเสียงคำหิหรือความรู้สึกละอายของสังคม และไม่มี ความฟุ้งซ่านวุ่นวายใจ เพราะความรู้สึกเดือดร้อนรังเกียจในความผิดของตนไม่มี จิตใจจึงจะปลอดโปร่ง สงบแน่วแน่ มุ่งมั่นต่อสิ่งที่คิด คำที่พูด และการที่ได้ทำได้อย่างจิตไม่ฟุ้งซ่าน สงบมุ่งมั่นแน่วแน่เท่าใด การคิดการพิจารณาการรับรู้สิ่งต่างๆ ก็ยิ่งชัดเจนและคล่องตัวเป็นผลดีในทางปัญญามากขึ้นเท่านั้น

ความประพฤติดีที่บริสุทธิ์ และเชื่อมั่นในความบริสุทธิ์ของตน เป็นเรื่องของศีล (สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ)

การที่จิตปลอดโปร่ง สงบแน่วแน่มุ่งมั่นต่อสิ่งที่คิด คำที่พูด การที่ทำเป็นเรื่องของจิต หรือสมาธิ (สัมมาวาจา สัมมาสมาธิ สัมมาสมาธิ)

การรับรู้สิ่งต่างๆ ชัดเจนขึ้น เข้าใจอะไรง่ายขึ้น อันเป็นผลจากจิตสงบนั้น เป็นเรื่องของปัญญา (สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ)

ดังนั้น เรื่องของไตรสิกขา หรือ อริยมรรคมีองค์ ๘ จึงเป็นเรื่องของการทำงานร่วมกัน เป็นองค์รวมเกื้อกูลกันและกันไปเป็นลำดับ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นเรื่องที่ต้องลงมือปฏิบัติผลอันสัมพันธ์กันและเกื้อกูลต่อการพัฒนาไปสู่ฝั่งมรรคผลนิพพานก็จะปรากฏขึ้นได้

ที่สุด การพัฒนามนุษย์ก็เพื่อให้มีความรู้ดี มีความประพฤติที่ดีงาม จะโดยจากฐานของอะไรก็ตาม ผู้ที่ได้รับการพัฒนาแล้วตามคำสอนทางพระพุทธศาสนา มิใช่เพียงมีความรู้เท่านั้น หากแต่เป็นผู้ที่ดำเนินชีวิตตามความรู้ ถ้าเป็นนักกฎหมายตามทศนะของพระพุทธศาสนา มิใช่เพียงมีความรู้ตามตัวบทกฎหมาย แต่ต้องดำเนินชีวิตตามกฎหมาย คนที่มีความรู้แต่ไม่ดำเนินชีวิตตามความรู้ กลับไปดำเนินชีวิตตามความรู้สึก และความรู้สึกนั้นก็มีความโลภ ความโกรธ และความหลง เป็นผู้บัญชาการ ซึ่งขณะนี้กำลังจะเพิ่มปริมาณมากขึ้นอย่างน่าตกใจ ซึ่งผิดหลักการตามแนวคำสอนของพระพุทธศาสนา เพราะการพัฒนาตามแนวทางพระพุทธศาสนา ต้องยึดพระพุทธเจ้าเป็นต้นแบบ พระพุทธองค์เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ คือสมบุรณ์วิชาและความประพฤติตามที่ผู้เขียนเน้นเสมอว่า ในด้านวิชาการต้องเป็นสัมมาวิชาการ แล้วจะเป็นสัมมาวิสัยทัศน์ เป็นการมองกว้างไกลที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งต่อตนเอง และสังคมส่วนรวม ตรงตามพุทธพจน์ที่พระพุทธองค์ ตรัสกับพระสาวกรุ่นแรกๆ ให้ตระเวนกระจายกันไปทางละรูป เพื่อความสุข เพื่อประโยชน์เกื้อกูลต่อมหาชนเป็นอันมาก นี่คือนิเทศ และมรรควิธีของการพัฒนามนุษย์ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา^{๒๔} ประเด็นสุดท้ายที่สำคัญ ที่ลืมเสียมิได้ คือการพัฒนามนุษย์ตามหลัก

^{๒๔} วารุณี โรมรันตพันธ์, *ทุนทางสังคม*, (กรุงเทพมหานคร : โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข.(สรส), ๒๕๔๘), หน้า ๑๘๗.

คำสอนทางพระพุทธศาสนานั้นกิจกรรมและวิธีการต่างๆ จะต้องเป็นไปเพื่อสนองหลักคำสอนของศาสนา ซึ่งคำสอนทางพระพุทธศาสนานั้นเน้นที่การพัฒนาคน และการพัฒนาตน โดยเริ่มตั้งแต่การสอนให้เตือนตนด้วยตนเอง (อตุตนา โจทยตฺตานํ) สอนให้เอาชนะตนด้วยตนเอง (อตุตทาหเว ชิตํ เสยฺโย) สอนให้พัฒนาตนจนสามารถเป็นที่พึ่งของคนด้วยตนเอง (อตุตทาหิ อตุตฺโน นาโถ) จะมีลักษณะสอดคล้องกับหลักการแนะแนว (Guidance) คือช่วยเหลือเขาเพื่อให้เขาช่วยตัวเองได้อย่างถูกต้องเหมาะสม หลักการพัฒนาตามแนวทางพระพุทธศาสนาก็เป็นไปเพื่อให้เขาพึ่งตนเองได้

๒.๒.๒ หลักปฏิบัติในไตรสิกขา

หลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่สะท้อนให้เห็นถึงเจตนารมณ์ของพระพุทธศาสนา ในด้านความสัมพันธ์ทางสังคมได้ชัดเจนมากที่สุดได้แก่ คำสอนและหลักปฏิบัติในชั้นศีล เพราะศีลเป็นระบบการควบคุมชีวิตด้านนอก เกี่ยวกับการแสดงออกทางกายวาจา เป็นระเบียบว่าด้วยความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน การดำเนินกิจกรรมต่างๆ ของหมู่ชน การจัดสภาพความเป็นอยู่และสิ่งแวดล้อมให้เรียบร้อย และเกื้อกูลแก่การดำรงอยู่ด้วยดีของหมู่มชนนั้น เพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุดของชีวิตตามความตกลงนับถือของพวกตน หรือเพื่อเข้าถึงประโยชน์และความดีงามสูงสุด

ศีล ตามพจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์ให้ความหมายว่า “ข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกาย และวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงาม”^{๒๕} ศีลตามความหมายโดยทั่วไปมี ๔ ประการ คือ

๑. ศีล คือ เจตนาหรือตั้งใจในอันที่จะประพฤตินทางที่ดี ในสิ่งที่จะเกิดประโยชน์แก่ตนเองและสังคม

๒. ศีล คือ ความสำรวมระวัง จงดเว้น หลีกจากความชั่วที่จะเกิดขึ้นทั้งทางกายทางวาจา และทางจิตใจ

๓. ศีล คือ ความคิดที่จะไม่ล่วงละเมิด กฎระเบียบหรือวินัยที่หมู่คณะหรือสังคมได้กำหนดขึ้นไว้ เพื่อเป็นหลักปฏิบัติในหมู่คณะหรือสังคมนั้นให้สงบสุข

๔. ศีล คือ ความปกติหรือการรักษาความปกติของตน คือปกติกาย ปกติวาจา ศีลมี ๒ ระดับ คือ ระดับทั่วไป ได้แก่ระดับธรรมหรือระดับที่ยังเป็นธรรม เป็นข้อแนะนำสั่งสอน หลักความประพฤติที่แสดงและบัญญัติไปตามกฎธรรมดแห่งความดี ความชั่วเรียกว่า “กฎแห่งกรรม” ระดับเฉพาะได้แก่ ระดับวินัย คือเป็นแบบแผนข้อบังคับที่บัญญัติหรือกำหนดขึ้น

^{๒๕} พระเทพเวที (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมฉบับประมวลศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทด้านสุทธาการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๓๑), หน้า ๒๕๒.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของศีลไว้ในพจนานุกรมพุทธศาสน์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยว่า “ศีล หมายถึง การรักษากาย วาจา ให้เรียบร้อย เป็นการรักษา ปกติตามระเบียบวินัย หรือข้อปฏิบัติในการเว้นจากความชั่ว (The five Precepts of morality) เดิมเรียกว่า “สิกขาบท ๕” เป็นข้อปฏิบัติในการฝึกตน ใครปฏิบัติตามนี้เรียกว่า “มีศีลเบื้องต้น”^{๒๖}

ศีล ตามพจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์หมายถึง “ความประพฤติดีทางกาย และวาจา หรือการรักษากายและวาจาให้เรียบร้อยให้ตั้งอยู่ในความดีงาม รักษาปกติตามระเบียบ วินัยให้ปกติ มีการงานที่สะอาดปราศจากโทษเป็นความสุจริตทางกายวาจาและอาชีพ”^{๒๗}

ศีล^{๒๘} คือการละปาณาติบาตเป็นศีล เวมณี การงดเว้นเป็นศีล เจตนาเป็นศีล สังวร เป็นศีล การไม่ล่วงเป็นศีล ศีลเห็นปานนี้ ย่อมเป็นไป เพื่อความไม่เดือดร้อนแห่งจิต

ก. เจตนาเป็นความหมายของศีล ได้แก่ ความตั้งใจหรือการไม่คิดล่วงละเมิด หมายความว่าเจตนาอันเป็นตัวนำและกระบวนการแห่งเจตจำนงที่ชักจูง ประมวลแต่งคุณภาพของจิต (สังขาร) มาประสมความคิด การกระทำทางกายและทางวาจา

เจตนาในทางธรรมมีความหมายที่ละเอียดอ่อนกว่าที่เข้าใจกันทั่วไป ในภาษาไทย กล่าวคือ ในภาษาไทยมักใช้เจตนาเมื่อต้องการเชื่อมโยงความคิดที่อยู่ภายในกับการกระทำที่แสดง ออกมาในภายนอก เช่น พูดพลั้งไปไม่ได้เจตนาหรือเขากระทำการโดยเจตนา เป็นต้น

มองอีกด้านหนึ่ง ศีลอยู่ที่ความสำรวมระหวัง กล่าวคือความสำรวมคอยระหวัง ปิดกั้น หลีกเว้นไม่ให้ความชั่วเกิดขึ้นนั่นเอง เป็นศีล และถ้ามองให้ลึกที่สุด สภาพจิตของผู้ไม่คิดจะละเมิด ไม่คิดจะเบียดเบียนใครนั้นแหละ เป็นตัวศีล

ศีล แปลว่า^{๒๙} ปกติ หมายถึง ปกติกาย วาจา เพราะมีใจคิดงดเว้นจากโทษทางกายทาง วาจา ที่ควรงดเว้น ดังเช่นที่ระบุไว้ในศีล ๕ ศีลจึงสำเร็จได้ด้วยวิริยเจตนา แปลว่า เจตนาคิดงดเว้น คำว่า วิริย กับคำว่า เวมณี แปลว่า งดเว้นเหมือนกัน วิริยโดยทั่วไปมี ๓ ประการคือ

๑. สัมปัตติวิริย ความงดเว้นจากวัตถุที่จะถึงล่วงได้อันมาถึงเฉพาะหน้า คือไม่ได้ รับศีลมาก่อน แต่เมื่อได้พบสัจธรรมชีวิตที่จะฆ่าได้ ไปพบทรัพย์ที่จะลักได้ แต่ก็เว้นได้ ไม่ฆ่า ไม่ลัก เป็นต้น ความคิดงดเว้นได้เช่นนี้ก็เหมือนศีลเหมือนกันแต่ถ้างดเว้นเพราะไม่ได้โอกาสก็ไม่จัดว่าเป็นศีล

^{๒๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์, หน้า ๒๐๖.

^{๒๗} พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมฉบับประมวลศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๒๕๒.

^{๒๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๔๓.

^{๒๙} สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน), หลักพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๖), หน้า ๑๗๗-๑๗๘.

๒. สมทานวิริติ ความงดเว้นด้วยอำนาจการถือเป็นกิจวัตร การรับถือศีล ที่เรียกว่าสมทานศีล เพราะคำว่าสมทาน แปลว่า การรับถือ จะสมทานด้วยตนเอง คือตั้งใจจะงดเว้นจากโทษข้อนั้นๆ เองก็ได้ จะสมทานด้วยรับจากผู้อื่นซึ่งเป็นผู้มีศีล เช่นจากพระภิกษุ สามเณร ก็ได้ ถึงแม้จะรับจากผู้อื่นก็มีใจจะรับแต่ปาก ต้องตั้งใจรับจึงได้ศีล ก่อนแต่รับศีลจากผู้มีศีล มีทำเนียบขอสละและศีลเป็นลำดับไป

๓. สมุจเฉทวิริติ ความงดเว้นด้วยอันตัดขาดมีอันไม่ทำอย่างนั้นเป็นปกติ ตามภูมิของผู้ปฏิบัติ ท่านกล่าวว่าปณิธานวิริติของพระอริยเจ้า แต่เมื่อจะอธิบายให้ฟังทุกๆ ไป ก็อาจอธิบายได้ว่าคือเว้นจนเป็นปกติของตนจริงๆ

ข. สังวรเป็นความหมายของศีล

สังวร หมายถึง ความสำรวม ได้แก่การสำรวมกาย วาจาโดยอาศัยใจเป็นเหตุให้เกิดการเว้นจากกายทุจริต วาจาทุจริตและมิชฌาชีพเรียกว่ามีเจตสิกเกิดขึ้นประกอบจิตให้เกิดวิริติ คือการงดเว้นจากความประพฤติกิริยาทางกาย ทางวาจาให้ได้ ในขณะที่มีอารมณ์ที่จะเป็นเหตุให้กระทำทุจริตปรากฏ “...บุคคลไม่ควรห้ามอารมณ์ทั้งปวงที่เป็นเหตุ ให้ใจมาถึงความสำรวม บาปย่อมเกิดขึ้น อารมณ์ใดๆ บุคคลพึงห้ามใจอารมณ์นั้น”^{๓๐} การระงับบาปอกุศลกล่าวคือคอยระงับความชั่วที่ทำให้จิตไม่มีคุณภาพ เสื่อมทรามลงเป็นสภาพที่ทำให้มีความทุกข์ปิดกั้นมิให้เกิดปัญญาไม่เอื้อเพื่อต่อชีวิตจิตใจไม่สามารถทำให้บรรลุมรรคผลได้สมด้วยพระคำรัสที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายมีปรากฏในอังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต ปัตตกัมมวรรณ สราคสูตรว่า

...ชนทั้งหลายกำหนดนึกในอารมณ์เป็นที่ตั้ง แห่งความกำหนดเพลิดเพลิดในรูปที่น่ารัก เป็นสัตว์เลวทรามอันโมหะผูกไว้ ย่อมหลังเครื่องผูกให้เจริญ เป็นผู้ไม่ฉลาดย่อมกระทำอกุศลธรรม อันเกิดจากราคะบ้าง เกิดจากโทสะบ้าง เกิดจากโมหะบ้าง มีความคับแค้นให้ทุกข์ต่อไป สัตว์ทั้งหลายอันอวิชชาหุ้มห่อแล้ว เป็นผู้มึนมนไม่มีจักขุ..^{๓๑}

หลักการสำรวมตามลำดับหน้าที่เพื่อเข้าถึงจุดมุ่งหมาย คือ มีความประพฤติกิริยาทางกาย วาจาและสัมมาชีพสม่าเสมอ ควบคุมความประพฤติสำหรับเปิดโอกาสความดีได้แสดงบทบาทได้อย่างเต็มที่ ระมัดระวังความชั่วมิให้เกิด ยับยั้งตนเองได้ มีความเพียรพยายามตั้งใจแน่วแน่ให้คู่กับความดี ให้ยึดมั่นในอุดมคติได้แล้วก็จะช่วยให้มีระเบียบวินัยมั่นคงขึ้น และมีความเชื่อมั่นในความบริสุทธิ์ของตน ไม่มีความหวาดระแวง คือมีความบริสุทธิ์ด้วยความประพฤติพึงสังเกตว่า

^{๓๐} ส.ส. (ไทย) ๑๔/๖๒-๓/๑๕.

^{๓๑} อ.จตุกก. (ไทย) ๑๒/๖๖/๕๕.

ความสำรวมระวังนั้นมีความหมายที่ครอบคลุมความประพฤติทั้งหมด เป็นสภาพจิตของผู้ไม่คิดละเมิดไม่คิดจะเบียดเบียนผู้อื่น

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ได้ให้ความหมายไว้กว้างๆ คือ มุ่งเอาอิศริยที่ความสำรวมหรือสังวร ความประพฤติดีมีงามสุจริต สำรวมระวังเป็นศีลนั้น ได้แก่สังวร ๕ อย่าง คือ

๑. ปาฏิโมกข์สังวร (สำรวมในปาฏิโมกข์ คือรักษาสิกขาบทเคร่งครัดตามที่ทรงบัญญัติไว้ สำหรับป้องกันความเสียหาย)

๒. สติสังวร สำรวมด้วยสติ คือสำรวมอินทรีย์มีจักขุเป็นต้น ระวังรักษามิให้บาปอกุศลธรรมเข้าครอบงำเมื่อเห็นรูป เป็นต้น)

๓. ญาณสังวร (สำรวมด้วยญาณ คือ ตัดกระแสกิเลสมีตัณหา เป็นต้น เสียได้ด้วยปัญญา พิจารณามิให้เข้ามาครอบงำจิต ตลอดถึงรู้จักพิจารณาเสพปัจจัยสี่)

๔. ขันติสังวร (สำรวมด้วยขันติ คือ อดทนต่อหนาว ร้อน หิว กระหาย ถ้อยคำแรง กล้า และทุกขเวทนาต่างๆ)

๕. วิริยสังวร (สำรวมด้วยความเพียร คือ พยายามขับไล่ บรรเทา กำจัด อกุศลวิตกที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป เป็นต้น ตลอดจนละมิจลาชีพ เพียรแสวงหาปัจจัยสี่เลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาชีพที่เรียกว่า อาชีวาปาริสุทธิ)

ค. ความไม่กำถ่วงเป็นความหมายของศีล

คำว่า **ไม่กำถ่วง**^{๓๒} หมายความว่า การไม่ถ่วงละเมิดสิกขาบท ที่ได้สมทานไว้แล้ว เช่น การไม่กำถ่วงศีล ๕ ศีล ๘ (ศีลอุโบสถ) ศีล ๑๐ และศีล ๒๒๗ เป็นต้น และกิเลสต่างๆ ที่ขัดขวางความดีงามของจิต ทำให้สุขภาพจิตมัวหมองเสื่อมถอยซึ่งท่านแบ่งตามสถานะของกิเลส๑๗ชนิดคือ

๑. วิติกมกิเลส คือ กิเลสอย่างหยาบ แสดงออกมาทางกายและวาจา

๒. ปริยฐานกิเลส คือ กิเลสอย่างกลาง แสดงอาการปรากฏอยู่ภายในจิตใจ เช่น ความยินดีพอใจ และความไม่พอใจ

๓. อนุสัยกิเลส คือ กิเลสอย่างละเอียดที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธัมมทาน เช่น ความเห็นว่า มีตัวตน เป็นต้น สิ่งที่ยึดมั่นคุณงามความดีไม่ให้กำถ่วงในกุศลธรรม หรืออกุศลธรรมที่ทำความจิตให้เศร้าหมอง เรียกว่า นิวรณ์มี ๕ อย่าง คือ^{๓๓}

๑) กามฉันท์ (ความพอใจในกาม) หมายถึง ความพอใจในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่นรสโผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนาเป็นกิเลสพวกโลกะ ย่อมขุนข้อง ไม่ตั้งมั่น

^{๓๒} บ.ป. (ไทย) ๓๑/๘๕/๔๒-๕๓.

^{๓๓} อ.จ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๑-๒๐/๓.

๒) พยาบาท (ขัดเคืองปองร้ายผู้อื่น) หมายถึง ความรู้สึกขัดใจแค้นเคืองเกลียดชังด้วยความโกรธแค้นเยียว ย่อมเป็นอุปสรรคแก่ความสงบได้

๓) ถีนีมิทระ (ความมีใจหุดหู่เชื่องซึม) หมายถึง ความเบื่อหน่ายท้อแท้ หงอยเหงาอึดอาดเฉื่อยชา อาการที่เป็นไปในทางกายและจิตใจครอบงำไม่ควรแก่การใช้งาน

๔) อุทธัจจกุกกุกจะ (ความฟุ้งซ่านและร่าราญ) หมายถึง ความกระวนกระวายเดือดร้อนยุ่งยากใจ เมื่อถูกครอบงำย่อมไม่สงบลง

๕) วิจิกิจา (ความลังเลสงสัย) หมายถึง ความเคลือบแคลง ไม่แน่ใจในกุศลธรรมทั้งหลายว่ามีคุณค่ามีประโยชน์ควรแก่การปฏิบัติจริงไม่ยอมไม่แน่ใจไม่สงบลงได้

พึงพิจารณาพระพุทธรูปที่พระพุทธรเจ้าทรงอธิบายลักษณะของนิรณันท์ ที่ปรากฏในสังยุตตนิกาย มหาวรรค ว่า

... คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย นิรณันท์ ๕ เหล่านี้ กระทำให้มีดี กระทำให้ไม่มีจักขุ กระทำให้ไม่มีญาณเป็นที่ตั้งแห่งความดับปัญญาเป็นไปในฝักฝ่ายแห่งความคับแค้นไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน นิรณันท์ ๕ เป็นโณ คือ กามฉันทนิรณันท์ พยาบาทนิรณันท์... อุทธัจจกุกกุกจนิรณันท์ วิจิกิจานิรณันท์ กระทำให้มีกระทำให้ไม่มีจักขุกระทำให้ไม่มีญาณเป็นที่ตั้งแห่งความดับปัญญาเป็นไปในฝักฝ่ายแห่งความคับแค้นไม่เป็นไปเพื่อนิพพานคุณก่อนภิกษุทั้งหลายนิรณันท์ ๕ เหล่านี้แล...^{๓๔} นิรณันท์ ๕ นี้ สงเคราะห์เข้าใน ปริยฐานกิเลส ถ้ากำจัดนิรณันท์ ๕ ต้องอาศัยกำลังสมาธิจึงสำเร็จได้ จึงกล่าวได้ว่า กิเลสธรรมทั้งหมดที่หมักหมมอยู่ในอยู่ในจิตใจย่อมไม่ก้าวล่วงสมดังพระพุทธรูป ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ว่า

“... ศีลเป็นที่ประชุมแห่งสังวร เป็นที่ประชุมแห่งการไม่ก้าวล่วงเป็นที่ประชุมแห่งเจตนาอันเกิดในความเป็นอย่างนั้น..ชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่าสำรวม และไม่ก้าวล่วงปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิฉาจาร มุสาวาท ปิสุณวาจา ผรุสวาจา สัมผัสปลापะ อภิขมา พยาบาท มิจฉาทิฐิ..ชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่าสำรวม และไม่ก้าวล่วงกามฉันทด้วยเนกขัมมะ ความพยาบาทด้วยความไม่พยาบาท.ถีนีมิทระด้วยอาโลกสัญญา .อุทธัจจะด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน วิจิกิจาด้วยการกำหนดธรรม.ฯลฯ .กิเลสหายๆ ด้วยสกทาคามิมรรค กิเลสละเอียดด้วยอนาคามิมรรค ชื่อว่าศีล เพราะว่าสำรวม และการไม่ก้าวล่วงกิเลสทั้งปวงด้วยอรหัตมรรค”^{๓๕}

ความไม่ก้าวล่วงในธรรมที่เป็นอกุศล ซึ่งมีความหมายรวมถึงจิตและเจตสิกทั้งหลายที่เป็นไปเกี่ยวกับความไม่ก้าวล่วง มีลักษณะตรงกันข้ามกับความก้าวล่วง “...กายพุทริต ๓

^{๓๔} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๔๐๑/๑๓๘.

^{๓๕} ช.ป. (ไทย) ๓๑/๘๕/๔๒.

อย่างชื่อว่า ความก้าวล่วงทางกาย วาจา จิต ๔ อย่างชื่อว่าความก้าวล่วงทางวาจา จิตทั้งสอง
ชื่อว่าความก้าวล่วงทั้งกายและทางวาจา โดยประการที่ว่านี้ จึงเป็นอันทรงแสดงถึงความก้าว
ล่วงอาชีวะภูมิคติ...”^{๓๖}

ข. ประเภทของศีล ศีลสำหรับผู้ปฏิบัติโดยทั่วไป แบ่งได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ศีลสำหรับคฤหัสถ์ คือ ข้อกำหนดอย่างต่ำของมนุษย์ เพื่อเสริมสร้างคุณค่า
ของชีวิตทั้งตนเองและสังคมอยู่กันอย่างสงบสุข ดำเนินชีวิตอย่างไม่มีโทษ โดยถือความถูกต้อง
ในสิ่งที่ควรจะเป็นไปตามธรรมชาติ ตามสภาพความเป็นจริง ผู้ใดปฏิบัติตามย่อมได้รับความดีงาม
เป็นผล ผู้ใดไม่ปฏิบัติตามย่อมได้รับความชั่วเป็นผล และมีความสัมพันธ์กับเรื่องของกรรมโดยตรง
จะต้องรับผิดชอบต่อธรรมชาติตามธรรมชาติ

๒. ศีลสำหรับบรรพชิต คือ ข้อกำหนดที่เกี่ยวกับความประพฤติ เป็นกฎระเบียบ
ข้อปฏิบัติทางสังคม (สงฆ์) โดยมีจุดมุ่งหมายที่แน่นอนเพื่อเกื้อหนุนการปฏิบัติธรรม สำหรับผู้กระทำ
ผิดล่วงละเมิด ย่อมได้รับโทษตามสมควรกับความผิดนั้นๆ ผู้ที่ไม่ประพฤติผิดย่อมได้รับความนิยมน
จากหมู่คณะและย่อมได้รับความชื่นชมชื่นอยู่ในสังคมอย่างมีความสุขซึ่งมีผลโดยตรงเป็นแนว
ฝึกรอบรมนให้เป็นผู้มีศีลถึงพร้อมด้วยจรณะ

สำหรับศีลของผู้ประพฤติปฏิบัติดีมีจุดมุ่งหมายที่เหมือนกัน แม้ว่ามีผลที่แตกต่างกัน
กันตามความสามารถของบุคคล องค์ของมรรคที่สังเคราะห์เข้าในหมวดศีล ทั้งศีลของคฤหัสถ์และ
ของบรรพชิตก็รวมลงในองค์มรรค “ศีลที่เป็นหลักการ ซึ่งเป็นความหมายของสัมมาวาจา
สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะที่เป็นองค์ของมรรค ได้แก่ การพูด การกระทำกระประกอบอาชีวะ
อย่างใดก็ตาม ที่ประกอบด้วยเจนาซึ่งปราศจากความทุจริตหรือความคิดเบียดเบียน ความดีงามใน
การเสริมสร้างคุณค่าของศีลขึ้นอยู่กับความประพฤติที่ถูกต้อง คือการเริ่มด้วยวินัยสำหรับตนเอง
ที่เกี่ยวข้องกับผู้อื่นรับผิดชอบต่สังคม

ง. ศีลสำหรับคฤหัสถ์

สาระของศีลสำหรับประชาชนโดยทั่วไปกำหนดเอาข้อปฏิบัติอย่างต่ำ มาเป็นพื้นฐานที่
ให้สังคมสงบสุข “โดยปกติถือว่า ศีล ๕ เป็นหลักความประพฤติพื้นฐานสำหรับมนุษย์ ไม่ว่าจะ
ครองชีวิตอยู่ในระดับใดๆ คือเป็นหลักความประพฤติพื้นฐานของบุคคลแต่ละคนในฐานะที่เป็น
มนุษย์คนหนึ่งจึงเรียกว่า “มนุษยธรรม” ศีลระบบชีวิตแต่ละอย่างมีวินัยจำเพาะสำหรับฝึกตนวางไว้
เป็นข้อเรียกว่า “สิกขาบท” (ข้อฝึกความประพฤติ) เมื่อบุคคลต้องการจะรักษาศีลให้ยิ่งขึ้นไปในวัน

^{๓๖} ไซวัฒน์ กปิตกาญ์, วิสุทธิมรรคและปรมัตถมัชฌิมาหาฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย ภาค ๑,
(กรุงเทพมหานคร : สัมฤทธิ์การพิมพ์, ๒๕๒๔), หน้า ๕๒.

อุโบสถได้แก่ศีล ๘ หรือ อุโบสถศีล ดังนั้น กฎหัตถ์ผู้รักษาศีล แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ ศีล ๕ สิกขาบทที่ภิกษุผู้รักษายู่เป็นประจำ เรียกว่า นิจศีล และศีล ๘ สิกขาบทที่ภิกษุผู้สมณานรักษาศีลพิเศษในวันอุโบสถ เรียกว่าอุโบสถศีล

๑. ศีล ๕

- ๑) เว้นจากปลงชีวิตสัตว์ที่มีชีวิต (ปาณาติปาตา เวรมณี)
- ๒) เว้นจากการถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้ (อทินนาทานา เวรมณี)
- ๓) เว้นจากการประพฤติดิฉินในกาม (กามสุมิฉินาจารา เวรมณี)
- ๔) เว้นจากการพูดเท็จ (มุสาวาทา เวรมณี)
- ๕) เว้นจากของเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท (สุราเมรยมชฺชปมาทฏฐานา เวรมณี)

หลักความประพฤติพื้นฐานของมนุษย์มีจุดหมายที่เหมือนกันก็คือ การมีชีวิตที่ไม่โทษภัยอยู่ในสังคมที่ปกติสุขจึงสร้างกฎระเบียบขึ้นในสังคม ศีล ๕ ในสังคมจึงปรากฏชัดเจน “เป็นระเบียบปฏิบัติของสังคม ได้แก่ การทำให้ประชาชนอยู่ร่วมกันโดยความเป็นระเบียบเรียบร้อยและเป็นที่รองรับของธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล ซึ่งมีประโยชน์และอันส่งผลสืบอย่างต่อเนื่อง”

จ. การละเมิดศีล ๕ เป็นบ่อเกิดแห่งเวร

คำว่า “เวร” หมายถึง การประกอบบาปอกุศลทั้งหลาย ที่เป็นไปในทางกายทางวาจาและทางใจ การล่วงละเมิดศีล ๕ จึงเป็นบ่อเกิดแห่งเวรภัยโดยประการต่างๆ ผู้ก่อเวรบ่อยๆ ก็ด้วยเหตุที่ไม่สำรวมระวังประมาทในชีวิตกระทำผิดศีลอยู่เนืองนิตย์และตรงกันข้าม เจตนาถวิลว่าที่กำจัดได้เรียกว่า “เวรมณี” โทษของการละเมิดศีล ๕ นั้น มีมากมายในสังคม ย่อมก่อภัยเบียดเบียนตนเองบั่นทอนความก้าวหน้าในชีวิตประจำวันในปัจจุบันและอนาคต ตลอดจนติดตามถึงภพหน้า สมดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในเวรสูตร อังคุตตรนิกายปัญจกนิบาตว่า

“... คุณก่อนคฤหบดี อุบาสกผู้ฆ่าสัตว์ ย่อมประสบภัยเวรใด ทั้งในปัจจุบันทั้งในสัมปรายภพย่อมเสวยทุกข์โทมนัสใดแม้ทางจิตเพราะเหตุล่าสัตว์ อุบาสกผู้งดเว้นจากปาณาติบาตย่อมไม่ประสบภัยเวรนั้นทั้งในปัจจุบันและในสัมปรายภพ ย่อมไม่เสวยทุกข์โทมนัสนั้น แม้ทางจิตภัยเวรนั้น ของอุบาสกผู้งดเว้นจากปาณาติบาต ย่อมสงบระงับด้วยประการฉะนี้ อุบาสกผู้ลักทรัพย์ ... ประพฤติดิฉินในกาม... พูดคำเท็จ... ดื่มน้ำเมา คือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทย่อมประสบภัยเวรใดทั้งในปัจจุบันและในสัมปรายภพ ย่อมเสวยทุกข์โทมนัสใดแม้ทางจิต เพราะเหตุแห่งการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทอุบาสกผู้งดเว้นจากการดื่มน้ำเมา... ย่อมไม่ประสบภัยเวรนั้นทั้งในปัจจุบัน

และในสัมปรายภพ ย่อมไม่เสวยทุกข์โศกนามีทางจิตภัยเวรนั้น ของอุบาสกผู้งดเว้นจากการดื่มน้ำเมา... ย่อมสงบระงับด้วยประการฉะนี้”^{๓๗}

ศีล ๕ เป็นความประพฤติพื้นฐานทางสังคมคนในสังคมย่อมสมควรแก่ชนทุกวัยทุกเพศ เพราะเป็นเครื่องส่งเสริมคุณความดี มีจรรยาบรรยาที่เรียบร้อย สภาพของสังคมย่อมปกติ สุขรักษาสภาพแวดล้อมทางสังคม ให้อยู่ภาวะเกื้อกูลเป็นหลักความประพฤติตามหลักสากลไม่เกี่ยวกับสมัยนิยมของยุค นิยมของยุคหรือท้องถิ่นหรือกับข้อห้ามต่างๆ ของชนบประเพณีจึงถือได้ว่าหลักความประพฤติศีล ๕ นี้เป็นหลักมูลฐานสังคมใดมีผู้ปฏิบัติมากย่อมสงบเรียบร้อย ถ้าสังคมใดมีผู้ปฏิบัติน้อยจะเกิดปัญหาขึ้นต้องแก้ไขมากจะมีสุขภาพจิตที่เสื่อมโทรม การขาดศีล ๕ จึงเป็นมาตรฐานวัดความเสื่อมโทรมของสังคม ถ้าสังคมมีศีล ๕ ย่อมถือได้ว่า เป็นสังคมที่ปกติของมนุษย์ย่อมมีความสมบูรณ์ทุกอย่าง

๒. ศีล ๘

- ๑) เว้นจากปลงชีวิตสัตว์ที่มีชีวิต (ปาณาติปาตา เวรมณี)
- ๒) เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ (อทินนาทานา เวรมณี)
- ๓) เว้นจากการประพฤติผิดพรหมจรรย์ (อพรหมจริยา เวรมณี)
- ๔) เว้นจากการพูดเท็จ (มุสาวาทา เวรมณี)
- ๕) เว้นจากการดื่มสุราและเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท (สุราเมรยมชฺชปมาทฏฐานา เวรมณี)
- ๖) เว้นจากการบริโภคอาหารในเวลาวิกาล (วิกาลโภชนา เวรมณี)
- ๗) เว้นจากการฟ้อนรำ ขับร้อง บรรเลงดนตรี ดูการละเล่นอันเป็นข้าศึกต่อพรหมจรรย์ การทัดทรงดอกไม้ของหอมและเครื่องลูบไล้ซึ่งใช้เป็นเครื่องประดับตกแต่ง (นัจจิตวาทิตวิสูกทศฺสนมालาคนฺธวิเลปนธารณมณฺฑนวิภูสนฏฺฐานา เวรมณี)
- ๘) เว้นจากที่นอนอันสูงใหญ่หรูหราฟุ่มเฟือย (อุจฺจยณฺมหาสนฺนา เวรมณี)

การประพฤติปฏิบัติสำหรับคหบดี ระดับสูงกว่าพื้นฐานโดยทั่วไป (ศีล ๕) คือ อุโบสถศีล หรือศีล ๘ ซึ่งในคัมภีร์บาลีไม่ปรากฏคำว่า ศีล หรือ สิกขาบท มีปรากฏคำว่า “อภฺยฺยจฺจสมณฺณ นาคคํ อุโบสถํ” แปลว่า อุโบสถประกอบด้วยองค์ ๘ “เป็นศีลที่รักษาในวันอุโบสถ ได้แก่ศีล ๘ ที่อุบาสกอุบาสิกาสมาทานรักษาเป็นการจำศีลในวันพระ คือขึ้นและแรม ๘ ค่ำ ขึ้น ๑๕ หรือ แรม ๑๔ ค่ำ ในเดือนขาด)” การรักษาอุโบสถศีลที่กำหนดวันเพราะอุบาสก อุบาสิกาต้องประกอบกิจการงานของตน จึงกำหนดการรักษาด้วยถือว่า การรักษาอุโบสถเป็นศีลที่มีสมรรถภาพทางจิตใจมีความ

^{๓๗} อภฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๑๓๔/๒๐๘.

ประพุดิตตามแบบอย่างพระอริยะ “ท่านกล่าวว่า พระอนาคามีบุคคลผู้เป็นฌราวาส ท่านรักษาอุโบสถศีล โดยอัตโนมัติเป็นประจำด้วยอำนาจอริยมรรคโดยไม่ต้องสมาทานความประพุดิตังามขึ้นอุโบสถศีลหรือศีล ๘ เน้นการปฏิบัติที่เกี่ยวกับการแสดงออกทางกาย ทางวาจา เป็นการกระทำที่ปรากฏรูปร่าง มองเห็นได้ชัด ปฏิบัติได้ง่ายกว่า มีจุดมุ่งหมายเพื่อขัดเกลากจิตใจให้ประณีตยิ่งขึ้นเพื่อกำจัดกิเลสอย่างหยาบ อุโบสถศีลนั้น มีพื้นฐานมาจากนิจศีล

ฉ. ประโยชน์และความสำคัญของศีล ๕

ศีล ๕ นั้น ถือว่ามีประโยชน์ และความสำคัญต่อสังคมมนุษย์มาก เพราะเป็นข้อปฏิบัติและวินัยพื้นฐานของวินัยทั้งหมดที่ใช้บังคับควบคุมคนในสังคม เพื่อให้สังคมเกิดความสงบสุข และมีความเป็นระเบียบเรียบร้อย ในการอยู่ร่วมกัน ซึ่งถ้าหากไม่มีศีล ๕ เป็นข้อปฏิบัติพื้นฐานในจิตใจของคนแล้ว คนในสังคมก็จะสร้างปัญหาในสังคมมากขึ้น

อาชญากรรมที่ร้ายแรงแทบทั้งหมด เป็นเรื่องของการละเมิดศีล ๕ ในสังคมที่มากไป ด้วยการสังหารผลาญชีวิต การปองร้าย การทำร้าย การลักขโมย ปล้น แย่งชิง การทำความผิดทางเพศ มีคดีฆาตกรรม โจรกรรม การข่มขืน หลอกหลวง การเสพของมีนเมาและสิ่งเสพติด ตลอดจนการก่อปัญหาและอุบัติเหตุต่างๆ เนื่องมาจากของมีนเมาและสิ่งเสพติดที่แพร่ระบาดทั่วไป ชีวิตและทรัพย์สินไม่ปลอดภัย ฉะนั้นการขาดศีล ๕ เนื่องมาจากเหตุใดก็ตาม จึงย่อมเป็นมาตรฐานวัดความเสื่อมโทรมของสังคม ส่วนสภาพพฤติกรรมและการดำเนินชีวิตที่ตรงกันข้าม จากนั้นนั่นแหละคือการมีศีล ๕ จึงเป็นเกณฑ์มาตรฐานอย่างต่ำที่สุด ของความประพุดิตมนุษย์ สำหรับรักษาสภาพแวดล้อมทางสังคมให้อยู่ในภาวะเกื้อกูล และเป็นพื้นฐานของการดำเนินชีวิตที่ดีงาม

ช. อานิสงส์ของการรักษาศีล ๕

อานิสงส์ของการรักษาศีล ๕ คือ ผลดีที่รักษาศีล ๕ จะได้รับอย่างแน่นอนปรากฏตามคำบาลี ที่พระผู้ให้ศีลจะกล่าวทุกครั้งเมื่อให้ศีลจบลง ดังนี้ “ สีเลน สุกตฺติ ยนฺตฺติ สีเลน โภคสมฺปทา สีเลน นิพฺพุตฺติ ยนฺตฺติ” ถอดความว่า^{๓๘} สุกตฺติ ยนฺตฺติ ทำให้เข้าถึงคติที่ดี (ไม่ตกไปสู่คติอันชั่ว) โภคสมฺปทา ทำให้ได้โภคะทรัพย์สมบัติ (ไม่ตกไปสู่ความวิบัติ) นิพฺพุตฺติ ยนฺตฺติ ทำให้ถึงความดับทุก (ไม่จมดิ่งลงไปสู่ความทุกข์) อานิสงส์ทั้ง ๓ ประการนี้ ถือเป็นแม่บทของการรักษาศีล ๕ ประการดังกล่าว

^{๓๘}พ.อ. (ไทย) ๒๕ /๑๓๓ /๑๓๗.

ในเรื่องของสมาธิ ศาสนาที่ยิ่งใหญ่ส่วนมากต่างเน้นถึงความสำคัญของสมาธิ ในฐานะเป็นหนทางไปสู่ ความบริสุทธิ์แห่งจิต การศึกษาในพระพุทธศาสนามีหลักของไตรสิกขา คือ สิล สมาธิ ปัญญา

พระพุทธเจ้าได้ตรัสให้ภิกษุศึกษาปฏิบัติในสมาธิว่า “สมาธิ ภิกขเว ภาวธ, สมาหิโต ภิกขเว ภิกขุ ยถาภูตํ ปชานาติ แปลว่า ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเจริญสมาธิเถิด ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ชัดได้ตามความเป็นจริง”^{๓๕} การฝึกสมาธิ เป็นกิจที่จำเป็นสำหรับทุกคน ไม่จำกัดว่าจะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ ไม่จำกัดว่าจะประกอบอาชีพใดๆ เพราะการฝึกสมาธิ ก็คือการบริหารจัดการจิต เพื่อให้จิตมีพลังเข้มแข็ง และเพื่อให้จิตมีสุขภาพดีอยู่เสมอเช่นเดียวกับการบริหารทางร่างกาย ผู้ที่ไม่ได้หมั่นออกกำลังกาย ร่างกายย่อมอ่อนแอเกิดโรคภัยไข้เจ็บได้ง่ายฉันใด ผู้ที่ไม่ได้หมั่นฝึกสมาธิไว้เสมอทุกๆ วัน จิตก็ย่อมจะอ่อนแอ ตกเป็นทาสอารมณ์ได้ง่าย และจะหาความสุขสบายในทางจิตใจได้ยาก ฉะนั้น

สมาธิย่อมแสดงให้เห็นถึงพลังของจิตที่ใช้งานได้ ซึ่งไม่หวั่นไหวเพราะความร่ำร้อน เพราะว่าผลที่แท้จริงของสมาธิ ก็คือสภาพของจิตที่ปราศจากการรบกวน และสภาพที่ชัดเจน ซึ่งแทรกซึมเข้าไปในอารมณ์ของสมาธิ เมื่อจิตบรรลุถึงขั้นนี้จิตจะตั้งอยู่อย่างไม่หวั่นไหว เพราะเหตุแห่งเครื่องร่ำร้อนภายนอก และกระแสแห่งความคิดที่ผสมผสานกันหลายอย่าง ย่อมสงบ ยิ่งกว่านั้น สมาธิย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์ โดยการขจัดกิเลสภายในจิตทั้งหมด กระเจงกาทิที่ขจัดได้แล้วย่อมให้ภาพสะท้อนที่ชัดเจน ฉะนั้น จิตที่บริสุทธิ์ย่อมฉายแสงภายในของตนให้เห็นหรือรู้แจ้งสิ่งต่างๆ

ตามความเป็นจริง ฉะนั้น จิตของผู้มีความสุขย่อมจดจ่ออยู่ ณ จุดใดจุดหนึ่ง เพราะว่าการเรียบง่าย และความสุขของกายและจิต เป็นสาเหตุโดยตรงของสมาธิ และจะได้รับความสุขดังกล่าวด้วยการ ฝึกสมาธิ^{๓๖}

ที่จริงการฝึกสมาธิ ไม่ใช่งานที่ยากจนเกินไปเว้นไว้แต่เราจะฝึกในขั้นสูงคือในขั้นฌาน จึงจะเป็นสิ่งที่ยากมากและน้อยคนที่จะก้าวไปถึง แต่การฝึกสมาธิที่ผู้เขียนจะกล่าวไว้ในบทความนี้ เป็นแบบง่ายๆ เพื่อให้คนทั่วไปปฏิบัติตามได้ และเพื่อให้ได้ผลในด้านการศึกษา การงาน และในอาชีพต่างๆ เพราะฉะนั้นขอให้ทุกคนเข้าใจไว้ก่อนว่า ผู้ทำวิจัยไม่คิดที่จะชวนท่านเข้าป่าหรือชวนให้ละทิ้งการงาน แล้วตั้งหน้าตั้งตาฝึกแต่ในเรื่องสมาธิอย่างเดียว

^{๓๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สมถกัมมัฏฐาน หัวใจสมถกัมมัฏฐาน และพระพุทธคุณ, (หลักสูตรนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นเอก), (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑

^{๓๖} พระพิ. วชิรญาณมหาเถระ, ดร. สมาธิในพระพุทธศาสนา, แปลโดย ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๔๕-๔๖.

ก. ความหมายของสมาธิ

คำว่า “สมาธิ” ซึ่งแปลเป็นภาษาอังกฤษว่า Concentration เป็นศัพท์ที่สำคัญที่สุดในบรรดาศัพท์เฉพาะทั้งหลาย ยิ่งกว่านั้นยังเป็นศัพท์ดั้งเดิม ที่พระพุทธเจ้าทรงใช้มาด้วยพระองค์เอง เพราะศัพท์นี้ปรากฏในปฐมเทศนาของพระองค์ ทรงใช้ในความหมายของ “สัมมาสมาธิ” ศัพท์ว่า “สมาธิ” มาจาก ส (อุปสรรค) – อา (อุปสรรค) – ธา (ธาตุ) ในความหมายว่า “ใส่หรือวางไว้ด้วยกัน” “รวม” “จดจ่อ” เป็นสภาวะจิตระดับหนึ่ง ในทางวิชาการศัพท์นี้หมายถึง ทั้งระดับของจิตและวิธีที่กำหนดขึ้นเพื่อก่อให้เกิดจิตระดับนั้นขึ้นมา^{๔๑} ความตั้งมั่นแห่งจิต จิตที่จดจ่ออยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว จิตตัสเสกัคคตา เอกัคคตา

ส่วนความหมายในพจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์ ได้ให้ความหมายว่า สมาธิ คือ ความมีใจตั้งมั่น ความตั้งมั่นแห่งจิต การทำให้ใจสงบแน่วแน่ไม่ฟุ้งซ่าน การมีจิตกำหนดแน่วแน่อยู่อะไรสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยเฉพาะมักใช้เป็นคำเรียกง่ายๆ สำหรับอธิจิตตสิกขา หรือเรียกสั้นๆ ว่า “เอกัคคตา” ซึ่งแปลว่า ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว คือมีจิตแน่วแน่อยู่อะไรสิ่งใดอันเดียว^{๔๒} ส่วนในวิสุทธิมรรคกล่าวไว้ว่า “กุสละจิตฺเตกัคคตา สมาธิติ” หมายความว่า ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิตที่เป็นกุศล เป็นสมาธิ

คัมภีร์รุ่นอรรถกถาระบุความหมายจำกัดลงไปอีกว่า สมาธิ คือภาวะมีอารมณ์หนึ่งเดียวของกุศลจิตและใจความออกไปว่า หมายถึง การดำรงจิตและเจตสิกไว้ในอารมณ์หนึ่งเดียวอย่างเรียบสม่ำเสมอ และด้วยดี

“สัมมาสมาธิ” ตามคำจำกัดความในพระสูตรทั่วไป ได้แก่ สมาธิตามแนวฉาน ๔ ดังนี้ “ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสมาธิเป็นไฉน ? คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑) สังคจจากามทั้งหลาย สังคจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ซึ่งมีวิตก วิจารณ์ ปีติ และสุขเกิดแต่เวกอยู่

๒) บรรลุทุติยฌาน ซึ่งมีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน มีภาวะใจเป็นหนึ่ง ผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ เพราะวิตกวิจารณ์ระงับไป มีแต่ปีติและสุข เกิดแต่สมาธิอยู่

๓) เพราะปีติจางไป เธอจึงมีอุเบกขาอยู่ มีสติสัมปชัญญะ และเสวยสุขด้วยกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายกล่าวว่า “เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข”

๔) เพราะละสุขละทุกข์ และเพราะโสมนัสโทมนัสดับหายไปก่อน จึงบรรลุจตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่^{๔๓}

^{๔๑}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖.

^{๔๒}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๐๒.

^{๔๓}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๕๕/๓๔๕ม.

คำจำกัดความนี้ น่าจะถือว่าเป็นการแสดงควาหมายแบบเต็มกระบวนการ ส่วนคำจำกัดความในคัมภีร์อิทธิธรรม ว่า ดังนี้

สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ? ความตั้งอยู่แห่งจิต ความตั้งแน่วแห่งจิต ความมั่นลงไปแห่งจิต ความไม่ส่ายไป ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่มีใจไม่ซัดส่าย ความสงบ (สมถะ) สมาธิ นทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ “ว่าโดยสาระสำคัญ สมาธิที่ใช้ถูกทาง เพื่อจุดหมายในทางหลุดพ้น เป็นไปเพื่อปัญญาที่รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง มิใช่เพื่อผลในทางสนองความอยากของตัวตน เช่นจะอวดฤทธิ์ อวดความสามารถ เป็นต้น นั่นเอง เป็นสัมมาสมาธิ ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถ เจริญวิปัสสนาได้โดยใช้สมาธิเพียงขั้นต้นๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ คือ สมาธิที่ใช้ประกอบกับ วิปัสสนา หรือเพื่อสร้างปัญญาที่รู้แจ้ง อันเป็นสมาธิในระดับระหว่างขณิกสมาธิกับอุปจาระสมาธิ เท่านั้น

ข. ระดับของสมาธิ

ในชั้นอรรถกถา ท่านจัดแยกสมาธิออกเป็น ๓ ระดับคือ

๑. ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปอาจใช้ประโยชน์ ในการปฏิบัติหน้าที่การงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี และจะใช้เป็นจุดตั้งต้นในการเจริญ วิปัสสนาก็ได้

๒. อุปจาระสมาธิ สมาธิเฉียดๆ หรือสมาธิจวนจะแน่วแน่ เป็นสมาธิขั้นระงับ นิรณันได้ ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งฌาน หรือสมาธิในบุพภาคแห่งอัปปนาสมาธิ

๓. อัปปนาสมาธิ สมาธิแน่วแน่ หรือสมาธิที่แนบสนิท เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีในฌานทั้งหลาย ถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ

สมาธิอย่างที่สองและสาม มีกล่าวถึงบ่อยๆ ในคำอธิบายเกี่ยวกับการเจริญกรรมฐาน และมีที่กำหนดค่อนข้างชัดเจน คือ อุปจาระสมาธิ เป็นสมาธิเมื่อจิตตั้งมั่นโดยละนิรณันทั้ง ๕ ได้ ถ้ามองในแง่การกำหนดอารมณ์กรรมฐาน ก็เป็นช่วงที่เกิดปฏิภาณนิมิต เป็นสมาธิจวนเจียนจะแน่ว แน่โดยสมบูรณ์ ใกล้จะถึงฌาน เมื่อชำนาญชำนาญคุ้นดีแล้ว ก็จะแน่วแน่มากลายเป็น อัปปนาสมาธิ เป็นองค์แห่งฌานต่อไป แต่สมาธิอย่างแรก คือขณิกสมาธิ ดูเหมือนจะไม่มีเครื่องหมายที่ ชัดเจน จึงน่าจะพิจารณาพอให้เห็นเค้ารูปว่าแค่ไหนเพียงไร

คัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา กล่าวว่า มูลสมาธิ (สมาธิขั้นมูล สมาธิเบื้องต้น หรือสมาธิขั้นต่ำ) และปริกรรมสมาธิ (สมาธิขั้นเตรียม หรือเริ่มลงมือ) ที่กล่าวถึงในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นขณิกสมาธิ

มูลสมาธิที่ว่าเป็นขณิกสมาธินั้น ท่านยกตัวอย่างมาจากบาลีมาแสดง ดังนี้

๑. “เพราะฉะนั้นแล ภิกษุ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า จิตของเราจักเป็นจิตที่ตั้งมั่น ดำรงแน่วเป็นอย่างดีภายใน และธรรมทั้งหลายที่ชั่วร้ายเป็นอกุศล จักไม่เกาะกุมจิตตั้งอยู่ได้, ภิกษุ เธอพึงศึกษาอย่างนี้แล

๒. เมื่อใดแล จิตของเธอ เป็นจิตที่ตั้งมั่น ดำรงแน่วเป็นอย่างดีแล้วในภายใน และธรรมทั้งหลายที่ชั่วร้ายเป็นอกุศล ไม่เกาะกุมจิตตั้งอยู่ได้ เมื่อนั้น เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราจักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งเมตตาเจโตวิมุตติ ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ให้มั่นคงสั่งสมจัดเจน ทำให้สำเร็จได้เป็นอย่างดี, ภิกษุเธอพึงศึกษาอย่างนี้แล

๓) เมื่อใดแล สมาธินี้ เป็นธรรมอันเธอได้เจริญ ได้กระทำให้มากอย่างนี้แล้ว เมื่อนั้นเธอพึงเจริญสมาธินี้ อันมีทั้งวิตกทั้งวิจารณ์ อันไม่มีทั้งวิตกมีแต่วิจารณ์ อันไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ อันมีปีติบ้าง อันไม่มีปีติบ้าง อันประกอบด้วยความจำขึ้นบ้าง อันประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง ฯลฯ

ค. ไครควรปฏิบัติสมาธิ

การฝึกสมาธินั้นทำได้ทุกระดับคนไม่ว่าจะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่เพราะฝึกแล้วจะได้รับประโยชน์ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ แต่ระดับขั้นของสมาธิก็ต้องแตกต่างกันออกไป คือ ขั้นพื้นฐาน ขั้นกลาง ขั้นสูงสุด คนที่จะฝึกสมาธิได้ง่าย จะต้องเป็นบุคคลที่มีคุณธรรมสูง จนถึงถึงหลักที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า การไม่ทำบาปทั้งปวงหนึ่ง การบำเพ็ญกุศลให้บริบูรณ์หนึ่ง การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้วหนึ่ง ทั้งสามอย่างนี้เป็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ การทำสมาธิก็คือการทำจิตให้ผ่องแผ้ว^{๔๕} จึงสังเกตว่า ผู้ที่จะทำจิตของตนเองให้ผ่องแผ้วได้นั้น จะต้องผ่านการกระทำในขั้นที่หนึ่งและขั้นที่สองมาก่อน เพราะฉะนั้นสำหรับบุคคลที่ยังทำบาปอยู่เสมอ และคุณธรรมในตัวก็ยังมีน้อย จะไม่มีทางทำสมาธิได้ หมายถึง สมาธิขั้นอุปจาระ และอัปปนาสมาธิ

แต่นั่นคือการฝึกสมาธิขั้นสูงขึ้นไป ซึ่งน้อยคนที่จะสามารถฝึกปฏิบัติได้ เพราะในส่วนใหญ่เป็นผู้ที่ยังมีภาระกังวลมาก มีงานต้องทำ มีครอบครัวที่ต้องรับผิดชอบ จิตก็เลยไม่สงบ เพราะต้องทำทุกสิ่งทุกอย่างแข่งกับเวลาแข่งกับคนอื่น เพราะฉะนั้นจึงหมดกำลังใจไม่คิดขวนขวาย

^{๔๕}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๕/๕๐.

ที่จะหัดสมาธิ คนทั่วไปที่ไม่สนใจในเรื่องสมาธิก็เพราะเหตุนี้ แต่อย่างไรก็ดีจะแบ่งระดับบุคคลที่ควรฝึกสมาธิไว้เป็น ๔ วัย คือ

๑. วัยเด็ก เป็นวัยที่กำลังเรียนหนังสือเมื่อเด็กฝึกสมาธิควบคู่ไปกับการเรียนแล้วก็จะทำให้เรียนหนังสือดี มีความมั่นใจในตัวเอง มีบุคลิกดี สุขภาพจิตสุขภาพกายดี

๒. วัยหนุ่มสาว หรือวัยนักศึกษา เป็นวัยที่กำลังจะเข้าศึกษา หรือศึกษาอยู่ในมหาวิทยาลัยเมื่อเขาฝึกสมาธิไปด้วย ศึกษาค้นคว้าไปด้วย ผลการเรียนออกมาเกรดก็จะดี เรียนก็เข้าใจเรื่องในรายวิชาที่อาจารย์บรรยาย ซึ่งตรงกันข้ามกับคนขาดสมาธิอาจารย์บรรยายก็ไม่เข้าใจไม่ค่อยรู้เรื่อง

๓. วัยทำงาน คนที่อยู่ในวัยทำงานก็สามารถฝึกสมาธิควบคู่ไปกับการทำงานได้ เวลาทำงานออกมาแล้วงานจะได้ไม่พลาดพลั้ง จะมีความละเอียดรอบคอบในการตัดสินใจในงานต่างๆ ที่ทำ และมีความสุขสนุกไปกับการทำงาน

๔. วัยผู้สูงอายุ เป็นวัยที่ควรจะต้องปฏิบัติสมาธิอย่างจริงจังเพื่อให้มีสมาธิขั้นสูงขึ้นไปกว่าสมาธิขั้นพื้นฐาน เพราะเป็นวัยที่ใกล้ฝั่งแล้ว ถ้าตัดปลิวโพรงกังวลได้แล้วก็จะอาจจะไปศึกษาปฏิบัติตามสำนักปฏิบัติเพื่อความก้าวหน้าไปสู่ขั้นวิปัสสนาก็ได้อย่างไรก็ตามอยากให้คนทั่วไปได้มีสมาธิควบคู่กันไปกับการเรียนหนังสือ การทำงาน การทำ พูด คิด ไม่ต้องถึงขั้นอุปจารสมาธิแต่ให้มีเพียงขณิกสมาธิก็พอแล้ว วิธีฝึกสมาธิสำหรับคนทั่วไป ชนิดที่ทุกคนสามารถจะทำตามได้และได้รับผลด้วยตามสมควร วิธีที่จะแนะนำดังต่อไปนี้ เป็นวิธีที่ได้ผลแน่นอนเฉพาะสมาธิขั้นต้นหรือสมาธิขั้นพื้นฐานเท่านั้น แต่ก็พอที่จะทำจิตใจให้สงบสบาย และมีสมรรถภาพ ในการประกอบกิจการงานต่างๆ ในหน้าที่ได้

ม. วิธีเจริญสมาธิ

๑. การเจริญสมาธิตามวิธีธรรมชาติ

การเจริญสมาธิในข้อนี้ ก็คือ การปฏิบัติตามหลักการเกิดขึ้นของสมาธิในกระบวนการธรรมที่เป็นไปเองตามธรรมชาติ สาละสำคัญของกระบวนการธรรมนี้คือ การทำสิ่งที่ดีงามอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้เกิดปราโมทย์ขึ้นจากนั้นก็เกิดปีติ ซึ่งตามมาด้วยปีติสัททวิความสุข และสมาธิในที่สุด พูดเป็นคำไทยว่า เกิดความปลานปลื้มบันเทิงใจ จากนั้นก็จะเกิดความเอิบอ้อมใจ ร่างกายผ่อนคลายสงบ จิตใจสบายมีความสุข แล้วสมาธิก็เกิดขึ้นได้

การที่กระบวนการธรรมเช่นนี้จะเกิดขึ้นได้นั้น ตามปกติจะต้องมีศีลเป็นฐานรองรับอยู่ก่อน สำหรับคนทั่วไป ศีลนั้นก็หมายเอาเพียงแค่การที่มีได้ไปเบียดเบียนล่วงละเมิดใครมาที่จะเป็นเหตุให้ใจควุ่นวายคอยระแวงหวาดหวั่นกลัวโทษ หรือเดือดร้อนใจในความผิดความชั่วร้ายของตนเอง มีความประพฤติสุจริตเป็นที่สบายใจของตนทำให้จิตใจเอิบอ้อมเกิดสมาธิได้ ก็คือ

ความสุข ดังพุทธพจน์ที่ตรัสเป็นแบบไว้มอบว่า “สุจิโน จิตฺตํ สมาธิยตี”^{๔๖} แปลว่า ผู้มีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ การฝึกสมาธิในข้อนี้ ก็คือหลักทั่วไปของการฝึกสมาธิซึ่งเป็นแกนกลางของวิธีฝึกทั่วไปก่อนจะถึงขั้นสูงขึ้น

๒. การฝึกสมาธิตามหลักอิทธิบาท

อิทธิบาท แปลว่า ธรรมเครื่องให้ถึงความสำเร็จ หรือทางแห่งความสำเร็จ ๔ อย่าง คือ ฉันทะ (ความพอใจ) วิริยะ (ความเพียร) จิตตะ (ความคิดจดจ่อ) และวิมังสา (ความสอบสวน ไตร่ตรอง) แปลให้ง่ายตามลำดับว่า มีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝึกฝั ใ้ปัญญาสอบสวน

อิทธิบาทนั้น พระพุทธเจ้าตรัสไว้กับเรื่องสมาธิ เพราะอิทธิบาทเป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้เกิดสมาธิ และนำไปสู่ผลสำเร็จที่เป็นจุดหมายของสมาธิๆ ที่เกิดจาก ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา หรือจากความมีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝึกฝั ใ้ปัญญาสอบสวนจะเกิดขึ้นได้อย่างไร มีแนวความเข้าใจ ดังนี้

๑) ฉันทะ ความพอใจ ได้แก่ การที่เรามีใจรักในสิ่งทำ และพอใจใ้รักใจจุดหมายของสิ่งที่ทำนั้น อยากทำสิ่งนั้นๆ ให้สำเร็จ อยากใ้งานนั้นหรือสิ่งนั้นบรรลุถึงจุดหมาย พุดง่ายๆ ว่ารักงานและรักจุดหมายของงาน คือ เมื่อเราทำอะไรแล้วต้องทำจริง ทำให้ดีที่สุด สมบูรณ์ที่สุด ขณะที่สิ่งนั้นหรืองานนั้นกำลังเดินหน้าไปสู่จุดหมาย ก็เกิดปิติเป็นความเอิบอิ่มใจ ครั้นสิ่งหรืองานที่ทำบรรลุจุดหมาย ก็ได้รับโสมนัสเป็นความน้าชื่นใจ แม้คนทั้งหลายที่ทำงานด้วยใจรักก็เช่นเดียวกัน เมื่อมีฉันทะนำแล้วก็ต้องการทำสิ่งนั้นใ้ดีที่สุด ใ้สำเร็จผลอย่างดีที่สุดของสิ่งนั้น ของงานนั้น ไม่หวังพะวงกับสิ่งล่อเร้าหรือผลตอบแทนทั้งหลาย จิตใ้ก็มุ่งแน่วแน่มั่นคงในการดำเนินสู่จุดหมาย เดินเรียบสม่ำเสมอ ไม่ช่น ไม่ส่าย ฉันทสมาธิจึงเกิดโดยนัยนี้

๒) วิริยะ ความเพียร ได้แก่ ความอาหาญ แกล้วกล้า บากบั่น ก้าวไป ใ้สู้ ไม่ย่อท้อไม่หวั่นต่ออุปสรรคและความยากลำบาก ถ้าวิริยะเกิดขึ้นแก่เขาแล้ว แม้ได้ยิ่นว่าจุดหมายนั้นจะลู่ถึงได้ยากนัก มีอุปสรรคมาก หรืออาจใ้เวลายาวนานเท่านั้นปี เท่านั้นเดือน เขาก็ไม่ทอดยกลับเห็นเป็นสิ่งที่ท้าทายที่เขาจะเอาชนะใ้ได้ทำให้สำเร็จ ส่วนผู้ที่ขาดความเพียร อยากบรรลุความสำเร็จเหมือนกัน แต่พอได้ยิ่นว่าต้องใ้เวลานานเป็นปีก็หมดแรง ถอยหลัง ถ้อยู่ระหว่างปฏิบัติก็ฟุ้งซ่าน จิตใ้วุ่นวาย ปฏิบัติได้ผลยาก คนที่มีความเพียร เท่ากับมีแรงหนุน เวลาทำงานหรือปฏิบัติธรรมก็ตาม จิตใ้จะแน่วแน่มั่นคง พุ่งตรงต่อจุดหมาย สมาธิก็เกิดขึ้นได้ เรียกว่าวิริยสมาธิ

๓) จิตตะ ความคิดจดจ่อ หรือเอาใจฝึกฝั ได้แก่ ความมีจิตผูกพัน จดจ่อใ้คิดเรื่องนั้น ใ้อยู่กับงานนั้น ไม่ปล่อย ไม่ว่างไปไหน ถ้าจิตตะเป็นไปอย่างแรงกล้า ในเรื่องใด

^{๔๖}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๐๐.

เรื่องหนึ่ง หรืองานอย่างใดอย่างหนึ่ง คนผู้นั้นจะไม่สนใจไม่รับรู้เรื่องอื่นๆ ใครพูดอะไรเรื่องอื่นๆ ไม่สนใจ แต่ถ้าพูดเรื่องนั้นงานนั้นจะสนใจเป็นพิเศษทันที ความมีใจจดจ่อฝักใฝ่เช่นนี้ ย่อมนำไปให้สมาธิเกิดขึ้น จิตจะแน่วแน่ แนบสนิทในกิจที่ทำ มีกำลังมากเฉพาะสำหรับกิจนั้น เรียกว่าจิตตสมาธิ

๔) วิมังสา ความสอบสวนไตร่ตรอง ได้แก่ การใช้ปัญญาพิจารณาหมั่นใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อน เกินเลยบกพร่องหรือขัดข้องเป็นต้น ในกิจที่ทำ รู้จักทดลองและคิดค้นหาทางแก้ไขปรับปรุง ข้อนี้เป็นการใช้ปัญญาชักนำสมาธิ ซึ่งจะเห็นได้ไม่ยาก คนที่มีวิมังสาชอบคิดค้นหาเหตุผล ชอบสอบสวนทดลอง เมื่อทำอะไร ก็คิดพิจารณาทดสอบไป การคิดหาเหตุผล และสอบสวนทดลองอย่างนี้ ย่อมช่วยรวมจิตให้คอยกำหนด และติดตามเรื่องที่พิจารณาอย่างติดແຕ່ตลอดเวลา เป็นเหตุให้จิตแน่วแน่แล่นดังไปกับเรื่องที่พิจารณา ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก และมีกำลัง เรียกว่าเป็นวิมังสาสมาธิ

การฝึกสมาธิที่ควบคู่ไปกับอธิบาท ๔ นี้เป็นอีกแนวทางหนึ่งที่คนทั่วไปสามารถฝึกปฏิบัติและให้ผลได้สำหรับทุกคนที่ไม่มีเวลาปฏิบัติ เพราะวิธีนี้สามารถปฏิบัติได้ในทุกขณะ เช่น เมื่อเรียนหนังสือ ทำงาน เล่นกีฬา นั่งอยู่บนรถเมล์ เป็นต้น ก็สามารถปฏิบัติได้ เมื่อเรามีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝักใฝ่ ใช้ปัญญาสอบสวนในสิ่งที่ทำก็คือการฝึกสมาธิไปในตัว

๓. การฝึกสมาธิโดยใช้สติเป็นตัวนำ

การฝึกสมาธิวิธีนี้องค์ธรรมที่จะใช้เป็นเครื่องชักนำหรือฝึกให้เกิดสมาธิ ก็คือ องค์ธรรมพื้นฐานที่เรียกว่าสติ เพราะสติเป็นเครื่องดึงและกุ่มจิตไว้กับอารมณ์ คือ สิ่งที่พึงเกี่ยวข้องและกิจที่ต้องทำในเวลานั้น การฝึกสมาธิด้วยอาศัยสติเป็นหลัก แยกได้เป็น ๒ วิธีใหญ่ คือ

๑) การฝึกเพื่อใช้งานทางปัญญา หรือมุ่งประโยชน์ทางปัญญา ได้แก่การใช้สตินำทางให้แก่ปัญญาหรือทำงานร่วมกับปัญญา โดยคอยจับอารมณ์ส่งเสนอให้ปัญญาหรือพิจารณา พูดอีกอย่างหนึ่งว่าสติดึงหรือกุ่มจิตอยู่กับอารมณ์และปัญญาก็พิจารณาหรือรู้เข้าใจอารมณ์นั้น ตามวิธีฝึกแบบนี้สมาธิไม่ใช่ตัวนั้น แต่พลอยได้รับการฝึกไปด้วย พลอยเจริญไปด้วยเอง พร้อมกับที่พลอยช่วยส่งเสริมการใช้ปัญญาให้ได้ผลดียิ่งขึ้นด้วย การฝึกแบบนี้เรียกว่าได้ว่าเป็นการเจริญสมาธิ ในชีวิตประจำวัน

๒) การฝึกเพื่อสร้างสมาธิล้วนๆ หรือมุ่งลึกลงไปในทางสมาธิเพียงด้านเดียว ได้แก่ การใช้สติคอยจับอารมณ์ไว้ให้จิตอยู่กับอารมณ์นั้นไม่คลาดจากกัน หรือตรึงจิตให้อยู่กับอารมณ์ที่กำลังกำหนดนั้นเรื่อยไป เป็นวิธีการที่เน้นสมาธิโดยตรง

๔. การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผน

คำว่า การฝึกสมาธิอย่างเป็นแบบแผนในที่นี้ หมายถึง วิธีฝึกอบรมเจริญสมาธิอย่างที่ได้ปฏิบัติสืบๆ กันมา ในประเพณีการปฏิบัติธรรมของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท^{๔๗}

ง. อรรถของสมาธิ

ท่านพระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายประโยชน์ของสมาธิไว้ว่า ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่า ตั้งมั่น หมายความว่า “การตั้งอยู่เสมอดีด้วย โดยชอบด้วย ของจิตและเจตสิกในอารมณ์อันเดียว เหตุฉะนั้น จิตและเจตสิกทั้งหลาย โดยชอบในอารมณ์อันเดียว คือ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่กระจัดกระจาย ด้วยอำนาจแห่งธรรมใด ธรรมนี้ ชื่อว่า ความตั้งมั่น” หรือชื่อว่า “สมาธิ เพราะอรรถว่า ตั้งมั่น (สมาทาน) หมายความว่า การวาง การตั้ง ซึ่งจิตและเจตสิกไว้ในอารมณ์เดียวโดยชอบด้วยดี ฉะนั้น จิตและเจตสิก จึงไม่ฟุ้งไป ไม่เคลื่อนกล่น ตั้งอยู่โดยชอบด้วยดีในอารมณ์เดียว”^{๔๘} เพราะเหตุนี้ ฟังทราบไว้ว่า จิตและเจตสิกเป็นธรรมชาติที่ไม่ซัดส่ายและไม่ซ่านไป ตั้งอยู่สม่ำเสมอและถูกทาง ด้วยอำนาจแห่งธรรมใด การตั้งอยู่แห่งจิตและเจตสิก สม่ำเสมอและถูกทาง ด้วยอำนาจแห่งธรรมนั้น ชื่อว่า ความตั้งมั่น

จ. ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ

สภาวะของจิตที่ได้รับการฝึกจนถึงขั้นสงบนิ่ง จะต้องมียึดเป็นพื้นฐาน กล่าวคือ เมื่อมีความบริสุทธิ์ในทางความประพฤติ เชื่อมั่นในความบริสุทธิ์ของตน และไม่มี ความฟุ้งซ่าน วุ่นวายใจ เพราะความรู้สึกเดือดร้อนรังเกียจในความผิดของตนเอง จิตใจจะปลอดโปร่งสงบแน่วแน่มั่น ต่อสิ่งที่คิด คำที่พูด จิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน สงบ มั่นมั่น แน่วแน่เท่าใด การคิดการพิจารณา การรับรู้สิ่งต่างๆ ก็ยิ่งชัดเจน แล่นและคล่องตัว เป็นผลดีในทางปัญญามากขึ้นเท่านั้น ท่านพระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิไว้ว่า “สมาธิมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ มีการกำจัดความฟุ้งซ่านเป็นรส มีการไม่หวั่นไหวเป็นความปรากฏ มีความสุขเป็นปทัฏฐาน” การที่จิตจะสงบเป็นสมาธิได้ ต้องอาศัยการฝึกปรืออบรมทางจิตใจ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพชีวิต และรู้จักความสามารถในกระบวนการของสมาธิ สมาธิ จึงหมายถึง ภาวะจิตที่มีคุณภาพและมีสมรรถภาพดีที่สุด

^{๔๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *พุทธธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๘๔๑-๘๔๕.

^{๔๘} พ.ป. (ไทย) ๑๑/๖๘/๔๕-๔๖.

ฉ. ปฏิบัติสมาธิแล้วได้อะไร

ถ้ามีคนถามท่านว่า ปฏิบัติสมาธิแล้วได้อะไร? ก็สามารถตอบได้เลยว่า การฝึกสมาธิในแบบของพระพุทธศาสนา ก็คือ “การฝึกให้มีสติอยู่กับตัว” และอีกอย่างหนึ่งก็คือ “การฝึกความคิดให้มีระเบียบ” เมื่อต้องการจะคิดเรื่องไหนก็มีแต่เรื่องนั้น ไม่มีเรื่องอื่นเข้ามาแทรก อย่างที่ภาษาทาง ตะวันตกเรียกว่า มีสมาธิเป็นลื่นชัค เมื่อต้องการจะคิดเรื่องไหน ก็ชักลื่นชัคเรื่องนั้นออกมา การฝึกความคิดให้มีระเบียบเป็นสิ่งที่ทำได้ไม่ยากนัก ถ้าหากว่าเรื่องที่กำลังคิดอยู่นั้น ไม่เป็นที่ดึงดูดแก่จิตใจอย่างเพียงพอ เรื่องที่จะนำมาคิดในขณะที่อยู่ในสมาธิ จะต้องเป็นเรื่องทำให้เกิดความสบายใจจึงจะดึงดูดจิตใจไว้ได้ และถ้าหากยิ่งเข้าใจยิ่งคิดยิ่งสบายใจ ก็ยิ่งจะดึงดูดจิตใจมากขึ้น การฝึกสมาธิเป็นการฝึกความคิดให้มีระเบียบ อย่าลืมว่า ผู้ที่จะมีความคิดเป็นระเบียบจะต้องมีสติกำกับอยู่ทุกขณะ ถ้าหากคนไหนสะสมวิบากของความฟุ้งซ่านไว้มากจะสังเกตได้ในเวลาพูด หรือในเวลาทำอะไรก็ตามจะเห็นได้ชัดว่า เป็นคนทำอะไรเรื่อยเปื่อย ไม่มีระเบียบไม่มีจุดหมายแน่นอน ในเมื่อภายนอกเป็นเช่นนี้แล้วก็ไม่ต้องสงสัยเลยว่าภายในความคิดของเขาจะเป็นอย่างไร อีกประการหนึ่งการฝึกสมาธิ เป็นการส่งเสริมสุขภาพจิตให้ดีขึ้น เหมือนเราออกกำลังกายทุกวัน ร่างกายเราก็แข็งแรงขึ้นทุกวัน ในทำนองเดียวกัน การฝึกสมาธิก็เป็นสิ่งจำเป็น ที่จะต้องทำทุกวันเหมือนกัน เพราะถ้าคนไหนไม่หมั่นฝึกสมาธิเสมอ วิบากของความฟุ้งซ่านก็จะเกิดขึ้นเสมอและมากขึ้นโดยลำดับ

ช. ประโยชน์ของการฝึกสมาธิ^{๔๕}

๑. เกิดความสุขขณะปัจจุบัน เช่น เป็นการพักผ่อนทางจิตคลายความเครียด คลายความวิตกกังวล เป็นประโยชน์ต่อผู้ฝึกสมาธิในการดำรงชีวิตประจำวัน

๒. เกิดญาณทัศนะ เช่น การทราบความคิดของผู้อื่น การทราบเรื่องราวที่อยู่ที่ไกลตัว การพยากรณ์ ฤทธิ์พิเศษ เป็นต้น ซึ่งศาสนาพุทธได้ให้ความรู้และความเข้าใจตลอดจนวิธีฝึกเพื่อความสามารถต่างๆ ที่กล่าวมาแล้ว คือประโยชน์ในข้อนี้

๓. เกิดสติสัมปชัญญะ การเกิดสติสัมปชัญญะ นับว่าเป็นคำสอนที่สำคัญอยู่ในอริยมรรค ข้อ สัมมาสติ และการฝึกสมาธิก็คือ การสร้างสติสัมปชัญญะนั้นเอง

๔. เกิดความสิ้นอาสวะกิเลส เป็นอุดมการณ์สูงสุดของพระพุทธศาสนาเพราะการสิ้นสุดอาสวะกิเลสก็คือ ภาวะเข้าสู่การเป็นพระอรหันต์ ซึ่งไม่ต้องเวียนว่ายในวัฏฏะต่อไป

๕. ใช้ช่วยทำให้จิตใจผ่อนคลาย หายเครียด เกิดความสงบ หายกระวนกระวาย ยิ่งหลุดจากความกักตักลุ่มวิตกกังวล เป็นเครื่องพักผ่อนกายให้ใจสบายและมีความสุข เช่น บางท่าน

^{๔๕}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๓๓/๒๓๓.

ทำอานาปานสติ (กำหนดลมหายใจเข้าออก) ในเวลาที่ต้องรอคอย และไม่มีอะไร ที่จะทำ เหมือนดั่งเวลานั่งติดในรถประจำทาง หรือปฏิบัติสลับแทรกในเวลาทำงานใช้สมองหนัก เป็นต้น

๖. เป็นเครื่องเสริมประสิทธิภาพในการทำงาน การเล่าเรียนและการทำกิจทุกอย่าง เพราะจิตที่เป็นสมาธิ แน่วแน่นอยู่กับสิ่งที่กำลังกระทำ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก ไม่เลื่อนลอยเสีย ข้อมช่วยให้เรียน ให้คิด ให้ทำงานได้ผลดี การงานก็เป็นที่ไปโดยรอบคอบไม่ผิดพลาด และป้องกัน อุบัติเหตุได้ดี เพราะเมื่อมีสมาธิ ก็ย่อมมีสติกำกับอยู่ด้วย

๗. ช่วยเสริมสุขภาพกายและใช้แก้ไขโรคได้ ร่างกายกับจิตใจอาศัยกัน และมีอิทธิพลต่อกัน ปุณฺณท้าวไปเมื่อกายไม่สบาย จิตใจก็พลอยอ่อนแอเศร้าหมองขุนมัว ครั้นเสียใจ ไม่มีกำลังใจ ก็ยิ่งซ้ำให้โรคทางกายนั้นทรุดหนักลงไปอีก แม้ในเวลาที่เราเป็นปกติพอประสบ เรื่องราวให้เศร้าเสียใจรุนแรง ก็ล้มป่วยเจ็บไข้ไปได้ ส่วนผู้ที่มีจิตใจเข้มแข็งสมบูรณ์ (โดยเฉพาะ ท่านที่มีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระแล้ว) เมื่อเจ็บป่วยกายก็ไม่สบายอยู่แต่กายเท่านั้น จิตใจไม่พลอยป่วย ไปด้วย^{๕๐} ประโยชน์หรือความมุ่งหมายในการเจริญสมาธินี้ ได้ยกมาแสดงไว้ทั้งในส่วนที่ปฏิบัติ แล้วใช้ได้ในชีวิตประจำวันอันเป็นสมาธิขั้นพื้นฐาน และในขั้นสูงขึ้นไปกว่าขั้นพื้นฐานนั้นเพื่อ บางท่านมีความพยายามอยากปฏิบัติขั้นสูงขึ้น ไปกว่าขั้นพื้นฐาน

การฝึกสมาธิก็คือการฝึกให้มีสติอยู่กับตัวเสมอ ก่อให้เกิดความบริสุทธิ์ในจิตใจ ถ้าหากคนเราฝึกสมาธิ เป็นประจำทุกวันควบคู่ไปกับการเรียน การทำงาน การอ่านหนังสือ เขียนหนังสือ เล่นกีฬาแล้ว ความสำเร็จในกิจการต่างๆ ที่วางไว้ ก็จะบรรลุตามเป้าหมายที่ต้องการ ได้อย่างแน่นอน หากขาดสมาธิทำอะไรก็สำเร็จได้ยาก การฝึกสมาธิตามวิธีการที่ได้เสนอไปแล้ว นั้น ก็ขอให้เลือกฝึกในส่วนที่ถูกกับจริตของตนเองจะได้เกิดประโยชน์กับผู้ฝึกอย่างเต็มที่ดังได้ กล่าวมาแล้ว เช่น การมีความคิดที่เป็นระบบระเบียบ มีความสบายใจ มีจิตใจตั้งมั่น มีความสงบ แน่วแน่นไม่ฟุ้งซ่าน ละเอียดยรอบคอบในการตัดสินใจในงานต่างๆ มีสุขภาพจิตดี เมื่อเจอปัญหาเข้ามา ในชีวิต ก็สามารถตั้งสติได้แล้วค่อยคิดแก้ปัญหาไม่ตกอกตกใจ ถึงขั้นทำร้ายตัวเองเหมือนกับ ขาวตามหน้าหนังสือพิมพ์ที่พบเจอบ่อยๆ เพราะคนเหล่านั้นขาดสมาธิ ไม่มีการเตรียมพร้อมรับ สภาพความเป็นจริงที่เกิดขึ้นเพราะฉะนั้น สมาธิจึงมีความสำคัญ และจำเป็นต่อการดำรงชีวิต ของคนในสังคมปัจจุบัน ทุกคนควรหันมาให้ความสนใจฝึกสมาธิกันมากขึ้น เพื่อความสงบร่มเย็น ในชีวิตกันเถิด

^{๕๐}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), สมาธิฐานสู่สุขภาพจิต และปัญญาหยั่งรู้, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๕), หน้า ๑๗.

การฝึกสมาธิเป็นสิ่งที่มีความหมายมากสำหรับทุกคนในสภาวะที่สังคมต้องมีการแข่งขันทั้งในด้านการ ทำงานและการเรียนซึ่งก่อให้เกิดความเครียดสูง การฝึกสมาธิเป็นการช่วยให้เราสามารถผ่อนคลายความเครียดสูง การฝึกสมาธิเป็นการช่วยให้เราผ่อนคลายความเครียด พัฒนาความคิดให้เป็นระบบอีกทั้งยังเป็นการสร้างความสมดุลในร่างกายทำให้เกิดพลังซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ร่างกายแข็งแรงพร้อมที่ทำงานหรือเรียน “การทำจิตให้มีสมาธิทำให้กวาดล้างสิ่งสกปรกออกจากสมอง” “ความแรงของกระแสจิตต้องอาศัยสมาธิเป็นสำคัญ” “ดวงจิตที่มีสมาธิแน่วแน่มสามารถข่ม ดวงจิตของผู้อื่นได้” “ดวงจิตที่มีสมาธิ ช่วยความฉลาดให้ปรากฏสูงขึ้น” “ดวงจิตที่มีสมาธิฝึกอยู่เสมอ ทำให้เหนื่อยน้อย” กระบวนการทำสมาธิที่แท้จริงการทำให้ร่างกาย จิตสำนึก และจิตใต้สำนึก หยุดการทำงานหรือทำงานน้อยที่สุดเพื่อที่จะให้จิตใจส่วนลึกของคนเรามีโอกาสทำงานอย่างเต็มที่

ไตรสิกขาในส่วนของปัญญา คำว่า ปัญญา มีความหมายกว้าง ทางพระพุทธศาสนาถือว่าปัญญาเป็นคุณธรรมที่สำคัญมากเพราะปัญญาช่วยในเรื่องการใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสันติ ช่วยเป็นแสงสว่างส่องนำทางให้พบกับความสำเร็จ แต่ที่สำคัญปัญญาเป็นเครื่องมือที่จะนำพาไปสู่ความพ้นทุกข์ ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ได้กล่าวถึงความหมายของปัญญาไว้ในที่ต่างๆ ดังนี้

ปัญญา คือ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกเฟ้น ความสอดคล้องธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนดความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาจุจแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ปัญญาเครื่องเห็นแจ้งความรู้ดี ปัญญาจุจปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาจุจศัสตรา ปัญญาจุจปราสาท ความสว่างคือปัญญา ปัญญาจุจดวงประทีป ปัญญาจุจดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม

ก. ความหมายของปัญญา

ปัญญานั้น แปลว่า ความรู้ทั่ว อันหมายความว่า ความรู้ทั่วถึงเหตุและผล รู้เหตุ ถึงผล รู้ผลถึงเหตุ ตามสัจจะ คือความจริง เมื่อมีความรู้ดังกล่าวในสิ่งใด ก็เชื่อว่ามีปัญญาในสิ่งนั้น แต่ถ้าเป็นความรู้หลง รู้ผิด คือไม่ใช่เป็นความรู้จริง ก็ไม่เรียกว่าปัญญา และมีคำเรียกรู้ถูกต้องว่า สัมมปัญญา ปัญญาชอบ ส่วนรู้ผิด รู้หลง เรียกว่า มิจฉาปัญญา หรือ มิจฉปัญญา ปัญญาผิด ก็แปลว่าเมื่อแยกเรียก ดังนี้

ปัญญา ก็เป็นคำกลางๆ แต่ต้องเป็นความรู้ถูกต้องถึงเป็นปัญญา หรือสัมมปัญญา นั่นเอง จึงเป็นปัญญา ถ้าไม่ใช่สัมมปัญญา เป็นมิจฉปัญญา ปัญญาผิด ก็ไม่เรียกว่าปัญญา แต่

เป็น ความรู้หลง รู้ผิด เพราะฉะนั้น เมื่อเรียกว่าปัญญาโดยทั่วไป จึงมุ่งถึงในทางดี อันหมายถึงว่ารู้ถูกต้อง ดังที่อธิบายไว้ข้างต้นว่า รู้ทั่วถึงเหตุผลตามสัจจะคือตามที่เป็นจริง

พุทธทาสภิกขุ ได้อธิบายอีกว่า ปัญญา หมายถึง การฝึกฝนอบรม เพื่อทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจอย่างถูกต้องสมบูรณ์ถึงที่สุด ในสิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริง คนเราโดยปกติไม่สามารถรู้สิ่งต่างๆ ให้ถูกต้องตามความเป็นจริงได้ คือมักรู้ตามความเข้าใจของตนเอง หรือตามที่สมมติกัน จึงไม่ใช่ความรู้ตามความเป็นจริง ด้วยเหตุนี้ พระพุทธศาสนาจึงมีระเบียบปฏิบัติที่เรียกว่า ปัญญา อีกส่วนหนึ่งเป็นส่วนสุดท้าย สำหรับฝึกฝนอบรมจิตใจให้เกิดความรู้แจ้ง ในสิ่งทั้งหลาย ตามความเป็นจริงได้ จิตที่รู้แจ้ง เห็นสิ่งทั้งหลายทั้งปวงตามความเป็นจริง ไม่มีอะไรขัดแย้งไปยิ่งกว่า ความรู้แจ้งที่เกิดมาจากปัญญา จิตที่เข้าถึงความว่างปราศจากกิเลสตัณหา เป็นจิตที่ประกอบด้วยปัญญาอย่างยิ่ง จิตที่เข้าถึงความว่างจากกิเลสอย่างยิ่ง คือ จิตที่เข้าถึงพระนิพพาน ดังนั้น ปัญญาที่สูงสุดในทางพระพุทธศาสนา คือ ปัญญาที่รู้แจ้งพระนิพพาน (โลกุตตรปัญญา)^{๕๐}

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้ให้ความหมายของคำว่า ปัญญา ไว้ว่า คำว่า ปัญญา แปลว่า ความรอบรู้ หมายถึง ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด คือรู้ทั่วถึงความจริงหรือรู้ตรงตามความเป็นจริง ท่านอธิบายขยายความกันออกไปต่างๆ เช่นว่า รู้เหตุรู้ผล รู้ดีรู้ชั่ว รู้ถูกรู้ผิด รู้ควรรู้ไม่ควร รู้คุณ รู้โทษ รู้ประโยชน์ ไม่ใช่ประโยชน์ รู้เท่าทันสังขาร รู้องค์ประกอบ รู้เหตุปัจจัย รู้ที่ไปที่มา รู้ความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งหลาย รู้ตามความเป็นจริง รู้ต้องแท้ รู้เข้าใจสภาวะ รู้คิด รู้พิจารณา รู้วินิจฉัย รู้วิธีที่จะจัดแจงจัดการหรือดำเนินการอย่างไรๆ หากแปลกันอย่างง่ายๆ ฟันๆ ปัญญา คือ ความเข้าใจหมายถึง เข้าใจถูก เข้าใจชัด หรือเข้าใจถ่องแท้ เป็นการมองเห็นสภาวะหรือมองเห็นเหตุ ปัญหา ดังนั้น ปัญญาจึงเป็นเหมือนตัวช่วยชี้นำทางจิตใจของคนเราให้เดินถูกทาง^{๕๑}

พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตโต) ได้อธิบายความหมายของคำว่าปัญญา ไว้ว่า ปัญญา แปลว่า ความรอบรู้ เป็นความหมายของตัวหนังสือ แท้ที่จริงปัญญานั้นเป็นความรู้รอบและรู้ลึก คือ ความรู้ ๓ มิติ มีความกว้าง มีความยาว มีความหนา ที่ว่ารอบ คือมีความกว้างและมีความยาว เป็นความรู้ที่เป็นระบบต่อเนื่องโยงใยกัน ไม่ใช่ความรู้เป็นจุดเฉพาะเรื่อง หากว่านักเรียนมีความจดจำในเรื่องที่ตนเรียนเฉพาะเรื่อง ข้อนี้ท่านเรียกว่า สัญญา แปลว่า ความจำได้หมายรู้ จำได้เป็นเรื่องราว ไม่โยงไปเป็นระบบ ไม่เห็นเหตุไม่เห็นผล ไม่เห็นความสัมพันธ์ใดๆ เป็นความรู้เฉพาะจุด เหมือนกับคนที่ดูภาพจิ๊กซอว์ ซึ่งแยกกันเป็นส่วนๆ สัญญาเป็นความจำที่เห็นภาพชิ้นส่วนแต่ละส่วน แต่ไม่สามารถเห็นภาพรวมว่า เมื่อเอาชิ้นส่วนมารวมกันนั้น จะเกิดภาพใบหน้าคนหรือ

^{๕๐} พุทธทาสภิกขุ, **คู่มือมนุษย์ : ฉบับสมบูรณ์**, หน้า ๒๘.

^{๕๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๒๒-๒๓.

ภาพอะไรจะนั่นที่เรียกว่า ปัญญา คือการมองภาพกว้างมองอย่างรู้เท่าและรู้ทัน รู้เท่าเอาไว้ป้องกัน รู้ทันเอาไว้แก้ไข คำว่า รู้เท่า หมายถึง รู้เท่าถึงการณ์ เห็นเหตุแล้วคาดว่าผลอะไรจะตามมา รู้ทันคือรู้ว่าเกิดปัญหาอะไรขึ้น และแก้ไขได้ฉับพลันทันที่นี้เป็นความรู้ระดับปัญญา^{๔๓}

บุญมี แท่นแก้ว ได้ให้ความหมายของปัญญาในหนังสือ ปรัชญาศาสนา ไว้ว่าปัญญา คือความรู้ หมายถึง รู้เหตุแห่งความเสื่อม เหตุแห่งความเจริญ และรู้ทั้งเหตุผลทุกอย่างทั้งเสื่อมและเจริญ เช่นตั้งปัญหาไว้ในใจ เพื่อการศึกษาเล่าเรียน หาความรู้ใส่ใจไว้มากๆ และหมั่นอบรมภาวนา ให้ปัญญาเจริญอยู่เสมอ นั่นแหละเป็นการตั้งปัญหาไว้ในใจที่ถูกต้องและเกิดสัมมาปัญญา^{๔๔}

สามารถสรุปได้ว่า ปัญญา หมายถึง ความรอบรู้ ความรู้ชัด ความรู้แจ้ง คือรู้เหตุ รู้ผล รู้ในสิ่งที่เป็นประโยชน์และสิ่งที่มีโทษประโยชน์ รู้ในสิ่งที่ควรและสิ่งที่ไม่ควร ในพระพุทธศาสนา ถือว่าปัญญาเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดประการหนึ่ง เพราะการกระทำทุกอย่างล้วนต้องอาศัยปัญญาทั้งที่เป็นโลกียะ และปัญญาที่เป็นโลกุตระทั้งนั้น เมื่อมนุษย์มีปัญญาทำให้สังคมอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ผลของการพัฒนาปัญญา (วิปัสสนาปัญญา) ทำให้ได้บรรลุปัญญาค้นสูง ที่เรียกว่า ญาณ ทั้งปัญญาเป็นกระบวนการพัฒนาสู่จุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

ฉะนั้นปัญญา จึงจัดว่าเป็นธรรมะที่สำคัญ ที่ควรตั้งไว้ในใจประการหนึ่งที่มีความสำคัญมากสำหรับชีวิต ถ้าพึ่งแต่ความรอบรู้ หากบุคคลไม่หลีกเลี่ยงเหตุแห่งความเสื่อมทราม ไม่ดำเนินปฏิบัติไปในเส้นทางแห่งความเจริญ ก็ไม่มีประโยชน์ ปัญญาซึ่งเป็นธรรมะถึงแม้จะมีคุณค่าสูงส่งเพียงใดก็ตาม จะเป็นสิ่งไร้ค่าหาประโยชน์ไม่ได้ หากเราไม่นำมาปฏิบัติให้เกิดประโยชน์ต่อชีวิตดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า “ปราชญ์ผู้รู้ทั้งหลาย กล่าวว่า ชีวิตของผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญาประเสริฐสุด”

ข. ปัญญา ๓ ระดับ

พุทธศาสนา ซึ่งคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้น ล้วนเป็นคำสั่งสอนที่ให้ละชั่ว ทำดี ให้สอนของพระพุทธเจ้านั้น ล้วนเป็นคำสั่งสอนที่ให้ละชั่ว ทำดี ให้ชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ ผ่องใส เป็นเครื่องขัดเกลาจิตใจ เครื่องเศร้าหมอง คือค้นหาความดীনรนทะยานออก กิเลสกองโลกกอง โกรธกองหลง หรือกิเลสกองราคะโทสะโมหะให้หมดไป จากจิตใจ ก็ได้ปัญญา คือความรู้ ในการปฏิบัติ อันเป็นเครื่องขัดเกลาดังกล่าวนี้นั้นไปโดยลำดับ ดังนี้ ก็เป็นปฏิบัติปัญญา ปัญญาอันเกิดจาก

^{๔๓}พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต, “ปัญญาญาณ”, ในวิชาการเทศนา, (กรุงเทพมหานคร : หจก.เอมีเทรคดิง, ๒๕๔๔), หน้า ๓๑๑-๓๑๒ .

^{๔๔}บุญมี แท่นแก้ว, ปรัชญาศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก. ธนาคารพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๑๖๕.

การปฏิบัติ เมื่อปฏิบัติไปจนถึงที่สุด อันหมายความว่าชำระจิตใจด้วยปัญญา ให้บริสุทธิ์ หมดจได้ บางส่วนหรือสิ้นเชิง ที่เรียกว่า เป็นมรรค เป็นผล เป็นนิพพาน ตั้งแต่ขั้นต้น คือโสดาปัตติผล โสดาปัตติผล จนถึงขั้น อรหัตตมรรค อรหัตตผล อันเป็นขั้นสูงสุด กำจัดกิเลสได้หมดสิ้นก็เรียกว่า รวบย่อว่า **ปฏิเวธปัญญา** ปัญญา คือความรู้แจ้งแทงตลอด อันหมายความว่าเจาะแทงกิเลสที่หุ้มห่อจิตใจให้หลุดไปได้หมดสิ้นให้บรรลุถึงความบริสุทธิ์สิ้นเชิง เพราะฉะนั้น ปัญญา จึงมี ๓ อันดับ ปริยัติปัญญา ปฏิบัติปัญญา ปฏิเวธปัญญา

ค. ทางให้เกิดปัญญา

ความรู้ที่เป็นตัวปัญญาที่พัฒนามาโดยลำดับนี้ ก็อาศัยความรู้ทางอายตนะ นี้แหละมา ประกอบกระทำการปฏิบัติปลูกปัญญาต่างๆ ด้วยวิธีที่ทางพุทธศาสนาได้ย่อลงเป็น ๓ คือ

๑. **ทางสุตะ** คือทางฟัง หมายถึงทั้งการอ่าน และหมายถึงทั้งการที่ทราบทางอายตนะอย่างอื่น อันการฟังนั้นได้ทางหูอ่านได้ทางตา การทราบนอกจากนี้ก็ได้ทางจมูก ทางลิ้น ทางกายอาศัยทางทั้ง ๕ นี้เสริมความรู้ให้มากขึ้น แต่ว่าทางเสริมความรู้เหล่านี้ครั้งโบราณ ไม่มีตัวหนังสือ ก็ต้องอาศัยหู อาศัยฟังทางหู เป็นข้อสำคัญ จึงได้ยกเอาสุตะคือการสดับฟังขึ้นมาเป็นทางให้เกิดปัญญา และปัญญาที่ได้จากการฟัง อันรวมทั้งการอ่านและการทราบทางจมูกทางลิ้นทางกาย เหล่านี้ ก็รวมเรียกว่าสุตมัยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการสดับ

๒. **อาศัยจินตา** คือความคิด คิดค้นพิจารณาจับเหตุจับผลที่ถูกต้อง เรียกว่า จินตา ก็เป็นทางให้เกิดปัญญา เรียกว่า**จินตปัญญา** ปัญญาที่เกิดทางจินตา คือความคิดพิจารณาและยังต้องอาศัยการประกอบกระทำ ทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นอันเรียกว่าภาวนาที่แปลว่าการกระทำให้มีขึ้น

๓. **ภาวนามัยปัญญา** ที่แปลว่า การกระทำให้มีขึ้น ให้เป็นขึ้น ได้แก่ภาคปฏิบัติ ปัญญาที่ได้ทางนี้เรียกว่า ภาวนามัยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากภาวนา การปฏิบัติทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น

ทางพุทธศาสนาได้ตรัสแสดงปัญญาไว้ ๓ ทาง ดังนี้แต่ก็พึงทราบว่ ทั้ง ๓ ทาง เหล่านี้ นั่น คือตัว **สุตะ** การสดับฟัง **จินตา** ตัวความพิจารณา กับ**ภาวนา** การปฏิบัติอบรมให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นนั้น เป็นทางให้เกิดปัญญาแต่ไม่ใช่ตัวปัญญา^{๕๕}

ง. สรุปปัญญาในพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนา เป็นศาสนาแห่งปัญญา คือ สอนให้คนมีเหตุผล สอนให้คนฉลาด รู้คุณและโทษของสิ่งทั้งหลาย สามารถหยั่งรู้ว่า สิ่งที่เป็นคุณควรประพฤติปฏิบัติตามส่วน สิ่งที่เป็น

^{๕๕} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, **ปัญญาในพระพุทธศาสนา**, (จัดทำโดย กลุ่มเผยแผ่หลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา ธรรมจักรคอทเน็ต, ๒๕๔๖). หน้า ๕

โทษ ควรหลีกเลี่ยง คือ ไม่ประพฤติปฏิบัติตาม ตลอดถึงให้รู้เท่าทันสิ่งทั้งหลายที่เป็นไปตามกฎธรรมชาติ ไม่หลงผิด ด้วยอำนาจของกิเลสต่างๆ ถึงขั้นไม่ยึดมั่นถือมั่นเป็นอย่างสูง

๒.๓ แนวคิดเกี่ยวกับโรงเรียนวิถิปุทธ^{๕๖}

โรงเรียนวิถิปุทธ คือ โรงเรียนระบบปกติทั่วไปที่นำหลักธรรมพระพุทธศาสนามาใช้ หรือประยุกต์ใช้ในการบริหาร และการพัฒนาผู้เรียนโดยรวมของสถานศึกษา เน้นกรอบการพัฒนา ตามหลักไตรสิกขา อย่างบูรณาการ ผู้เรียนได้เรียนรู้ ได้พัฒนาการกิน อยู่ คู่ ฟัง เป็น โดยผ่าน กระบวนการทางวัฒนธรรมแสงปัญญา และมีวัฒนธรรมเมตตา เป็นรากฐานการดำเนินชีวิต

๒.๓.๑ รูปแบบโรงเรียนวิถิปุทธ

โรงเรียนวิถิปุทธ ดำเนินการพัฒนาผู้เรียนโดยใช้หลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิปัญญา อย่างบูรณาการ ผู้เรียนได้เรียนรู้ผ่านการพัฒนา การกิน อยู่ คู่ ฟัง เป็น คือ มีปัญญารู้เข้าใจในคุณค่า ที่แท้ ใช้กระบวนการทางวัฒนธรรมแสงปัญญา และมีวัฒนธรรมเมตตา เป็นฐานการดำเนินชีวิต โดยมีผู้บริหารและคณะครูเป็นกัลยาณมิตรการพัฒนา

รูปแบบโรงเรียนวิถิปุทธเน้นการจัดสภาพทุกๆ ด้าน เพื่อสนับสนุนให้ผู้เรียนพัฒนา ตามหลักพุทธธรรม อย่างบูรณาการ โดยส่งเสริมให้เกิดความเจริญงอกงาม ตามลักษณะแห่งปัญญา วุฒิธรรม ๔ ประการ คือ

๑. สัมปยุตสังเสวะ หมายถึง การอยู่ใกล้คนดี มีครู อาจารย์ดี มีข้อมูล มีสื่อที่ดี
๒. สัทธัมมัสสวนะ หมายถึง เอาใจใส่ศึกษาโดยมีหลักสูตรการเรียนการสอนที่ดี
๓. โยนิโสมนสิการ หมายถึง มีกระบวนการคิดวิเคราะห์ หาเหตุผลที่ดีและถูกต้อง
๔. ชัมมานุชัมมปฏิบัติ หมายถึง การนำความรู้ไปใช้ในชีวิตได้ถูกต้องเหมาะสม

๒.๓.๒ การจัดสภาพของโรงเรียนวิถิปุทธ ประกอบไปด้วย

๑. ด้านกายภาพคือ อาคารสถานที่ ห้องเรียน แหล่งเรียนรู้ สภาพแวดล้อม เป็นต้น
๒. ด้านกิจกรรมพื้นฐานวิถีชีวิต เช่น กิจกรรมประจำวัน กิจกรรมวันสำคัญ กิจกรรมนักเรียนต่างๆ
๒. ด้านการเรียนการสอน เริ่มตั้งแต่การกำหนดหลักสูตรสถานศึกษา การจัด หน่วยการเรียนรู้แผนการจัดการเรียนรู้ จนถึงกระบวนการเรียนการสอน
๔. ด้านบรรยากาศและปฏิสัมพันธ์ ในการปฏิบัติต่อกันระหว่างครูกับนักเรียน กับนักเรียนหรือครูกับครู เป็นต้น

^{๕๖}มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงเรียนวิถิปุทธ, หน้า ๘๒.

๕. ด้านการบริหารจัดการ ตั้งแต่การกำหนดวิสัยทัศน์ จุดเน้น การกำหนดแผนปฏิบัติการการสนับสนุน ติดตามประเมินผลและพัฒนาต่อเนื่อง

ซึ่งการจัดสภาพในแต่ละด้าน จะมุ่งเพื่อให้การพัฒนานักเรียน ตามระบบไตรสิกขา ดำเนินได้อย่างชัดเจนมีประสิทธิภาพ ดังเช่น การจัดด้านกายภาพ ควรเป็นธรรมชาติสภาพแวดล้อม ที่ชวนให้มีจิตใจสงบ ส่งเสริมปัญญา กระตุ้นการพัฒนาศรัทธา และศีลธรรม กิจกรรมพื้นฐานวิถีชีวิต กระตุ้นให้การกิน อยู่ ดู ฟัง ดำเนินด้วยสติสัมปชัญญะเป็นไปตามคุณค่าแท้ ด้านการเรียน การสอนบูรณาการพุทธธรรมในการจัดการเรียนรู้ชัดเจนด้านบรรยากาศและปฏิสัมพันธ์ เอื้ออาทร เป็นกัลยาณมิตรต่อกันส่งเสริมทั้งวัฒนธรรมเมตตา และวัฒนธรรมแสวงปัญญา เป็นต้น

การบริหารจัดการโรงเรียนวิถีพุทธ มีขั้นตอนสำคัญ เช่น การเตรียมการ เตรียมทั้งบุคลากร ผู้เกี่ยวข้อง แผนงาน ทรัพยากร ที่มุ่งเน้นสร้างศรัทธาและฉันทะในการพัฒนา การดำเนินการจัดสภาพและองค์ประกอบต่างๆ ที่จัดเพื่อส่งเสริม ให้เกิดความเจริญงอกงามหรือ ปัญญาคุณธรรม ในการพัฒนาผู้เรียน การดำเนินการพัฒนาทั้งผู้เรียนและบุคลากร ตามระบบ ไตรสิกขาอย่างต่อเนื่อง โดยใช้สภาพและองค์ประกอบที่จัดไว้ข้างต้น ขึ้นต่อมา คือ การดูแลสนับสนุน โกลัซัดด้วยท่าทีของความเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน ที่จะทำให้การพัฒนานักเรียนและงาน ดำเนินได้อย่างมีประสิทธิภาพ ต่อจากนั้นมีการปรับปรุงและพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ด้วยอิทธิบาท ๔ และหลัก อุปัญญาธรรม คือความไม่สันโดษ ในกุศลธรรม และความไม่ระย่อในการพากเพียร เป็นต้น ขั้นสุดท้ายของกระบวนการบริหาร แต่เป็นฐานสู่การพัฒนาในลำดับต่อไป คือขึ้น ประเมินผล และเผยแพร่ผลการดำเนินงาน

๒.๓.๓ ความหมายของโรงเรียนวิถีพุทธ

โรงเรียนวิถีพุทธเป็นหนึ่งในโรงเรียนรูปแบบใหม่ที่จะช่วยผลักดันให้เด็กและเยาวชนไทยสามารถพัฒนาตามศักยภาพเป็นคนดี คนเก่งของสังคม สามารถดำรงชีวิตได้อย่างมีความสุข โรงเรียนวิถีพุทธจะนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาใช้หรือประยุกต์ใช้ในการบริหารและพัฒนาผู้เรียนโดยรวมของสถานศึกษา เน้นกรอบการพัฒนาตามหลักไตรสิกขา อย่างบูรณาการ มีนักวิชาการและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ได้ให้ความหมายของโรงเรียนวิถีพุทธไว้ต่างๆ กัน ดังนี้

กระทรวงศึกษาธิการ^{๕๗} ได้ให้ความหมายว่า โรงเรียนวิถีพุทธ คือ โรงเรียนระบบปกติทั่วไปที่นำหลักธรรมพระพุทธศาสนามาใช้ หรือประยุกต์ใช้ในการบริหาร และการพัฒนาผู้เรียน โดยรวมของสถานศึกษา เน้นกรอบการพัฒนาตามหลักไตรสิกขาอย่างบูรณาการ ผู้เรียนได้เรียนรู้ได้

^{๕๗} สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, ยุทธศาสตร์การพัฒนาโรงเรียนวิถีพุทธ, (กรุงเทพมหานคร : อูษาการพิมพ์, ๒๕๔๗), หน้า ๓.

พัฒนาการกิน อยู่ ดู ฟัง ให้เป็น โดยผ่านกระบวนการทางวัฒนธรรมแสวงปัญญาและมีวัฒนธรรมเมตตา เป็นฐานการดำเนินชีวิต

๒.๓.๔ สภาพและองค์ประกอบที่สำคัญที่จำเป็นต้องจัดส่งเสริมให้เกิดวิถีพุทธ

มีตัวอย่างเช่น หลักสูตรสถานศึกษา หน่วยการเรียนรู้ และแผนการจัดการเรียนรู้ ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของการเรียนการสอนที่โรงเรียนวิถีพุทธควรคำนึงถึงอย่างยิ่ง แนวคิดหนึ่งของการจัด คือ การบูรณาการหลักธรรมทั้งที่เป็นความรู้ (K) ศรัทธา ค่านิยม คุณธรรม (A) และการฝึกปฏิบัติหลักธรรม (P) ในการเรียนการสอนโดยอาจกำหนดในระดับจุดเน้นหลักสูตรสถานศึกษาที่แทรกในองค์ประกอบหลักสูตรสถานศึกษา หรือกำหนดในระดับหน่วยการเรียนรู้ หรือแผนการจัดการเรียนรู้ ที่ครูจะนำสู่การจัดการเรียนรู้ต่อไป

๑. การเตรียมกิจกรรมนักเรียน ที่โรงเรียนต้องคิดและกำหนดให้เหมาะสมกับผู้เรียนของตนมากที่สุด ซึ่งลักษณะกิจกรรมที่กำหนดมีหลากหลายทั้งที่เป็นกิจกรรมประจำวัน ประจำสัปดาห์หรือประจำโอกาสต่างๆ และกิจกรรมวิถีชีวิต ซึ่งถ้าโรงเรียนเลือกกำหนดและเตรียมการไว้ล่วงหน้า จะช่วยส่งเสริมการเรียนรู้ของผู้เรียน อีกสะท้อนให้เห็นถึงคำกล่าวที่ว่า "การศึกษาเริ่มต้นเมื่อคนกิน อยู่ ดู ฟังเป็น" (ป.อ.ปยุตฺโต) การจัดสภาพกายภาพสถานศึกษาที่ครอบคลุมถึงอาคารสถานที่ ห้องเรียน แหล่งเรียนรู้ สภาพแวดล้อม อาณาบริเวณของสถานศึกษา ซึ่งสถานศึกษาจำเป็นต้องคำนึงถึงการจัดให้เหมาะสม และมุ่งเน้นที่จะส่งเสริมให้เกิดการพัฒนาไตรสิกขาให้มากที่สุดทั้งที่ผ่านระบบการเรียนรู้ตามหลักสูตรสถานศึกษาและผ่านการเรียนรู้วิถีชีวิตจริงจาก "การกิน อยู่ ดู ฟัง" ในชีวิตประจำวัน

๒. การจัดบรรยากาศปฏิสัมพันธ์ผ่านการเตรียมการ การมอบหมายการรับผิดชอบของบุคลากรในการจัดกิจกรรมส่งเสริม หรือดูแลให้บรรยากาศปฏิสัมพันธ์ที่ดี เป็นกัลยาณมิตรเกิดขึ้นอย่างจริงจังต่อเนื่อง โดยจัดผ่านกิจกรรมที่หลากหลาย อาทิ การกระตุ้นทุกคนทำตนเป็นตัวอย่างที่ดี การยกย่องผู้ทำดี การปลูกศรัทธา ค่านิยมปฏิบัติดีปฏิบัติชอบต่อผู้อื่น เป็นต้น รายละเอียดแนวคิดหลักการและตัวอย่างการจัดดำเนินการของการจัดสภาพและองค์ประกอบต่างๆ จะได้นำเสนอในลำดับต่อไป

๓. การดำเนินการพัฒนาตามระบบไตรสิกขา จุดเน้นการดำเนินการพัฒนา คือ นักเรียนของสถานศึกษาโดยเป็นการพัฒนาตามระบบไตรสิกขาที่เป็นลักษณะบูรณาการ ทั้งในกิจกรรมการเรียนการสอนตามหลักสูตร และกิจกรรมวิถีชีวิตต่างๆ ที่ส่งเสริม "การกิน อยู่ ดู ฟัง ให้เป็น" เป้าหมายการพัฒนาจัดให้มีความชัดเจน ที่พัฒนาทั้งองค์รวมของชีวิต ที่จะนำสู่การพัฒนาชีวิตที่สมบูรณ์ในที่สุด นอกจากการพัฒนาผู้เรียนอันเป็นภาระหลักแล้ว สถานศึกษาจำเป็นต้องไม่ละเลยการพัฒนาบุคลากรของตนเองทั้งหมดด้วย เพราะบุคลากร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือ ครูและผู้บริหาร

จะเป็นปัจจัยสำคัญในการพัฒนาผู้เรียน ดังนั้นยังบุคลากรได้รับการพัฒนาตามระบบไตรสิกขา มากเท่าไรจะส่งผลดีต่อการช่วยให้นักเรียนได้รับการพัฒนามากขึ้นเท่านั้น แนวทางการพัฒนาบุคลากรและลักษณะบุคลากรที่เหมาะสมในโรงเรียนวิถีพุทธจะได้นำเสนอในลำดับต่อไป การดำเนินการพัฒนาผู้เรียน และบุคลากรตามระบบไตรสิกขานี้ จะดำเนินการได้ดีหากในขั้นเตรียมการขั้นดำเนินการจัดสภาพและองค์ประกอบ และขั้นตอนดูแลสนับสนุนใกล้ชิดดำเนินการ ได้อย่างดี เพราะต่างเป็นเหตุปัจจัยที่สำคัญในการดำเนินการพัฒนาผู้เรียน

๔. การดูแลสนับสนุนใกล้ชิด เป็นขั้นตอนสำคัญในการเป็นปัจจัยส่งเสริมให้การดำเนินการพัฒนาเป็นไปอย่างราบรื่นมีประสิทธิภาพ ทั้งนี้ลักษณะของการดูแลสนับสนุน ที่เหมาะสม ควรมีลักษณะของความเป็นกัลยาณมิตรที่ปรารถนาดีต่อกัน ปรารถนาดีต่อการพัฒนาผู้เรียนหรือ ต่องาน กิจกรรมที่สำคัญของขั้นนี้ คือ การนิเทศติดตาม ที่จะดูแลการดำเนินงานให้เป็นไปตามแผน ที่กำหนดไว้ การให้คำปรึกษาและชี้แนะผู้ปฏิบัติ การให้ความช่วยเหลือทางวิชาการ ฯลฯ การ สนับสนุน ทั้งทรัพยากรข้อมูลและเครื่องมือต่างๆ ในการช่วยดำเนินการให้เป็นไปได้อย่างราบรื่น การรวบรวมข้อมูลและการประเมินผลระหว่างดำเนินการ อันจะเป็นฐานของการปรับปรุงต่อเนื่อง ต่อไป หรือแม้เป็นข้อมูลในการพิจารณาจัดการดูแลสนับสนุนได้อย่างเหมาะสม

๕. การปรับปรุงและพัฒนาต่อเนื่อง เป็นขั้นตอนของระบบบริหารจัดการที่กำหนด เพื่อเน้นย้ำการพัฒนาที่ต้องดำเนินการอย่างต่อเนื่อง โดยนำข้อมูลในขั้นตอนอื่นๆ มาพิจารณาแล้ว กำหนดปรับปรุงหรือพัฒนางานที่กำลังดำเนินการอยู่ให้ดียิ่งขึ้น ทั้งนี้องค์ธรรมที่สนับสนุนการ ปรับปรุงและพัฒนาเป็นไปอย่างชัดเจนต่อเนื่อง คือ การมีอิทธิบาท ๔ (ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา) และอุปัฏฐาธรรม ๒ (ความไม่สั่นโคโยในกุศลธรรม และ ความไม่ระย่อในการพากเพียร) เป็นต้น

๖. การประเมินผลและเผยแพร่ผลการดำเนินงาน เป็นขั้นตอนที่จะสะท้อน ให้ทราบถึงผลการดำเนินงานในช่วงเวลาหนึ่งๆ อาจเป็น ๑ ปี หรือ ๓ ปี หรือเมื่อเสร็จสิ้นกิจกรรม เป็นต้น และในการประเมินจะเน้นข้อมูลที่เป็นเชิงประจักษ์ เชื่อถือได้ ให้ข้อมูลที่ชัดเจน ที่สามารถ นำสู่การเผยแพร่หรือรายงานผู้เกี่ยวข้องให้ทราบผลการดำเนินงานนั้นๆ และนำไปเป็นข้อมูลในการ วางแผนดำเนินการอื่นๆ ต่อไป และในระบบประกันคุณภาพ ขั้นตอนนี้มีความสำคัญไม่น้อย ต่อการเสนอให้ผู้เกี่ยวข้องยอมรับในการดำเนินการและบริหารจัดการ

๒.๓.๕ แนวทางการดำเนินงานโรงเรียนวิถีพุทธ^{๕๘}

ภาพงดงาม ภาพอันงดงามของโรงเรียนวิถีพุทธ เป็นภาพที่สะท้อนถึงการนำหลักธรรมในพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะอย่างยิ่ง หลักไตรสิกขามาใช้ในการพัฒนาผู้เรียน และแสดงถึงความพยายามนำหลักพุทธธรรมต่างๆ มาประยุกต์ใช้ในการบริหารและจัดการศึกษาอย่างชัดเจน โดยให้มีรูปแบบที่หลากหลายตามความเหมาะสมของสถานศึกษาที่จะพัฒนาผู้เรียนได้อย่างดีที่สุด พร้อมกับสร้างสรรค์สภาพการดำเนินงานที่เกี่ยวข้องทุกส่วนมีความสุขและได้พัฒนาผู้ชีวิตและสังคมที่ดีงามควบคู่กันไป

สู่คุณค่า เมื่อโรงเรียนพัฒนาสู่วิถีพุทธและได้พัฒนาจนเป็นโรงเรียนวิถีพุทธที่ชัดเจนจะสังเกตได้ถึงความเปลี่ยนแปลงและประโยชน์อันมากมายที่เกิดขึ้นตาม ที่เปี่ยมไปด้วยความงดงามและคุณค่า อาทิ

๑. นักเรียนได้รับการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรม และคุณลักษณะอันพึงประสงค์ต่างๆ อย่างชัดเจนพร้อมกับการพัฒนาปัญญาและด้านอื่นๆ การพัฒนาที่จะให้เป็นคนดี เก่งและมีความสุขพร้อมๆ กันที่ว่ายากจะไม่ยาก สำหรับโรงเรียนวิถีพุทธ

๒. การพัฒนาผู้เรียนที่เกิดขึ้นชัดเจน จะเป็นที่ชื่นชอบและชื่นชม ของทั้งผู้ปกครองครูอาจารย์ และชุมชนที่ได้รับทราบอีกการยอมรับและความร่วมมือช่วยเหลือจะเกิดขึ้นอย่างทวีคูณ

๓. สภาพแวดล้อม และบรรยากาศปฏิสัมพันธ์ของโรงเรียน จะดีขึ้นมากในลักษณะที่เกื้อกูลต่อการพัฒนาผู้เรียนรอบด้านทั้งศีล สมาธิ และปัญญา ผู้คนที่เกี่ยวข้องล้วนเป็นกัลยาณมิตรแก่กันและกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ต่อนักเรียน

๔. บุคลากรในโรงเรียนพัฒนาตนเอง ทั้งวิถีการทำงานและวิถีชีวิต ทำให้สภาพการทำงานมีความสุข มีคุณค่าเพิ่มชีวิตส่วนตัวพัฒนาสู่ความสะอาด สว่าง สงบชัดเจน เพราะความเป็นวิถีพุทธช่วยกล่อมเกล่า

๕. โรงเรียน โดย ครู ผู้บริหาร บุคลากร และนักเรียน เป็นแบบอย่างต่อสังคมอีกเป็นพลังการพัฒนาสังคมวงกว้างให้ดีขึ้นยิ่งๆ ขึ้นได้

วิถีปฏิบัติ แนวการดำเนินการและจังหวะก้าวการพัฒนาของโรงเรียนวิถีพุทธแต่ละแห่งจะมีความแตกต่างกันได้ ตามลักษณะเฉพาะของแต่ละสถานศึกษา อย่างไรก็ตาม ก้าวอย่าง

^{๕๘} สำนักพัฒนานวัตกรรมจัดการศึกษา,สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, แนวทางการดำเนินงานโรงเรียนวิถีพุทธ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท ออนป้า จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๒๓-๓๐.

ที่ชัดเจนจะมีโอกาสเกิดขึ้นได้ จากความพยายามในการพัฒนาผู้เรียนทั้งศีล สมาธิ ปัญญา ควบคู่กันไปอย่างบูรณาการ บนวิถีการดำเนินชีวิตธรรมดาที่ส่งเสริมการพัฒนา “การกิน อยู่ ดู ฟัง ให้เป็น”

๒.๓.๖ การบริหารจัดการโรงเรียนวิถีพุทธ^{๔๕}

มีขั้นตอนสำคัญ เช่น การเตรียมการ เตรียมทั้งบุคลากร ผู้เกี่ยวข้อง แผนงาน ทรัพยากร ที่มุ่งเน้นสร้างศรัทธาและนันทะในการพัฒนาการดำเนินการจัดสภาพและองค์ประกอบต่างๆ ที่จัดเพื่อส่งเสริมให้เกิดความเจริญงอกงามหรือปัญญาวุฒิธรรม ในการพัฒนาผู้เรียน การดำเนินการพัฒนาทั้งผู้เรียนและบุคลากรตามระบบไตรสิกขาอย่างต่อเนื่อง โดยใช้สภาพและองค์ประกอบที่จัดไว้ข้างต้น

ศุทธิพงษ์ ศรีวิชัยและคณะให้ทัศนะว่า การบริหารจัดการในโรงเรียนวิถีพุทธจะต้องดำเนินการและบริหารโดยทุกฝ่ายเข้ามามีส่วนร่วม ทั้ง วัด ชุมชน ผู้ปกครอง ครู อาจารย์ ผู้บริหาร ผู้เรียนและผู้บริหารการศึกษาในพื้นที่ เพื่อให้การจัดการศึกษาเป็นไปตามที่ผู้เรียน ผู้บริหาร อาจารย์ ผู้ปกครองและทุกฝ่ายต้องการ การจัดสรรทรัพยากร จะต้องทั่วถึง โดยผู้บริหารทุกระดับจะต้องปฏิบัติไปในแนวทางเดียวกัน หรือมาตรฐานเดียวกัน เพื่อให้เกิดโรงเรียนวิถีพุทธตามต้องการ

จึงหะก้าการพัฒนาสู่โรงเรียนวิถีพุทธ ที่ชัดเจน มีประสิทธิภาพ จำเป็นต้องพิจารณาองค์ประกอบและลำดับขั้นตอน ที่เป็นระบบ และลำดับขั้นตอน ขององค์ประกอบต่อไปนี้ เป็นข้อเสนอเชิงตัวอย่างหนึ่ง ที่สถานศึกษาสามารถนำไปพิจารณาปรับใช้ได้ ตามความเหมาะสม ซึ่งประกอบด้วยขั้นตอน ดังนี้

๑. ขั้นเตรียมการ : ที่จะให้การจัดโรงเรียนวิถีพุทธดำเนินไปโดยสะดวกด้วยศรัทธาและนันทะ

๒. ขั้นดำเนินการจัดสภาพและองค์ประกอบ : ที่จะป้จัจัย เป็นกิจกรรมเป็นเครื่องมือสู่การพัฒนาผู้เรียนได้อย่างเหมาะสมสอดคล้องกับลักษณะแห่งปัญญาวุฒิธรรม

๓. ขั้นดำเนินการพัฒนาผู้เรียนและบุคลากรตามระบบไตรสิกขา : ซึ่งเป็นขั้นตอนที่เป็นหัวใจของการดำเนินการโรงเรียนวิถีพุทธ ซึ่งต้องดำเนินการอย่างต่อเนื่อง

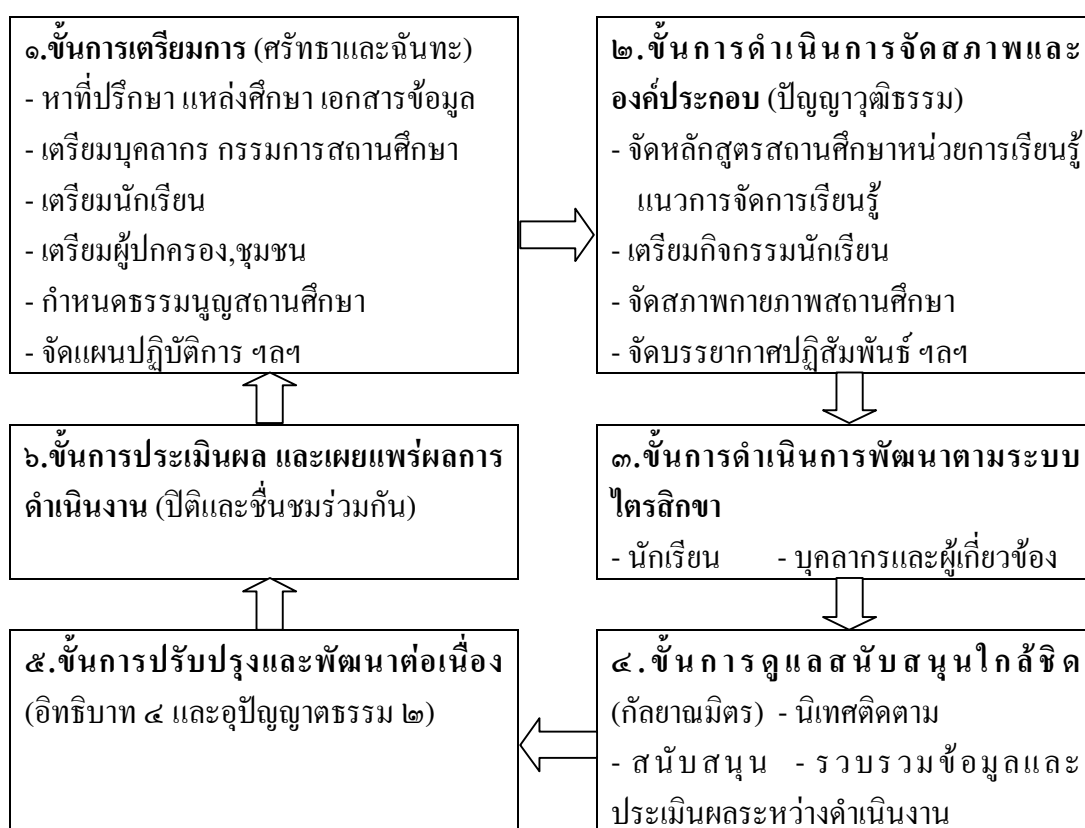
๔. ขั้นดูแลสนับสนุนใกล้ชิด : ที่จะช่วยให้การดำเนินทุกส่วนเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ ด้วยท่าทีความเป็นกัลยาณมิตร

๕. ขั้นปรับปรุง พัฒนาต่อเนื่อง : ที่จะเน้นย้ำการพัฒนาว่าต้องมีมากขึ้นๆ ด้วยหลักอริยบท ๔ และอุปัฏฐาธรรม

^{๔๕}ศุทธิพงษ์ ศรีวิชัยและคณะ, “การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบโรงเรียนวิถีพุทธ” : ศึกษากรณีโรงเรียนวิถีพุทธเขตพื้นที่การศึกษา ๑๐, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : เจปรีการพิมพ์, ๒๕๔๓), หน้า ๗๒.

๖. **ขั้นประเมินผล และเผยแพร่ผลดำเนินการ :** ที่จะนำข้อมูลผลการดำเนินงาน ผู้การเตรียมการที่จะดำเนินการ ในรอบต่อไป เช่นในปีต่อไป หรือใช้กับโครงการต่อเนื่องอื่น และนำผลสรุป จัดทำรายงานผลการดำเนินงาน แจกแก่ผู้เกี่ยวข้องให้ทราบขั้นตอน การบริหารจัดการ แสดงแผนภูมิ ต่อไปนี้

แนวการดำเนินงานในแต่ละขั้นตอนการบริหารจัดการ โรงเรียนวิถีพุทธโดยสังเขป มี ดังนี้

แผนภูมิที่ ๒.๑ การบริหารจัดการโรงเรียนวิถีพุทธ^{๖๐}

๑. **การเตรียมการ** เป็นขั้นตอนความพยายาม ที่จะเตรียมสิ่งที่จะทำให้การดำเนินการพัฒนาเป็นไปได้โดยสะดวกซึ่งมีประเด็นสำคัญที่ต้องคำนึงถึงในการเตรียมการ เช่น

การหาที่ปรึกษา แหล่งศึกษาและเอกสารข้อมูลต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ปรึกษาที่เป็นกัลยาณมิตรในการพัฒนาวิถีพุทธนี้ซึ่งอาจจะเป็นพระภิกษุหรือคฤหัสถ์ที่เป็นผู้ทรงคุณวุฒิ เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบมีศรัทธาและความรู้ชัดในพุทธธรรม ถ้าเป็นคฤหัสถ์ควรเป็น

^{๖๐}กระทรวงศึกษาธิการ, แนวทางการดำเนินงานโรงเรียนวิถีพุทธ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์องค์การรับส่งสินค้าและพัสดุภัณฑ์ (ร.ส.พ.) ๒๕๔๖), หน้า ๑๘.

แบบอย่างในสังคมได้ เช่นเป็นผู้ไม่ข้องแวะในอบายมุขเป็นผู้ทรงศีลปฏิบัติธรรมเป็นต้นที่ปรึกษาจะมีความจำเป็นมากโดยเฉพาะในระยะเริ่มของการพัฒนา

การเตรียมบุคลากร คณะกรรมการสถานศึกษา นักเรียน ผู้ปกครอง และชุมชน ให้มีความตระหนักในคุณประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นให้เกิดศรัทธาและฉันทะในการร่วมกัน พัฒนาโรงเรียนวิถีพุทธด้วยปัญญาเข้าใจทิศทางจากศรัทธาและฉันทะการพัฒนาร่วมกัน ความสำเร็จในการพัฒนาคาดหวังได้ว่าจะเกิดขึ้นได้ไม่ยาก สำหรับวิธีการเตรียมผู้เกี่ยวข้องนี้ สามารถดำเนินการได้หลากหลายตั้งแต่วิธีทั่วไป เช่น การประชุมชี้แจงการสัมมนา จนถึงการประชุมสัมพัทธ์ที่หลากหลายการร่วมกันศึกษาคูณาน เป็นต้น

การกำหนดเป้าหมาย จุดเน้น หรือวิสัยทัศน์ และแผนงาน ที่ชัดเจนทั้งระยะยาว ในธรรมนูญสถานศึกษา และแผนปฏิบัติการรายปีก็ตาม ที่ผู้เกี่ยวข้องเห็นพ้องกันจะเป็นหลักประกันความชัดเจนในการดำเนินการพัฒนาโรงเรียนวิถีพุทธได้อย่างดี อันเป็นส่วนสำคัญของการเตรียมการที่ดี

๒. การดำเนินการจัดสภาพและองค์ประกอบ เป็นการดำเนินการจัดปัจจัยต่างๆ ของการพัฒนาผู้เรียน ซึ่งประกอบไปด้วยสภาพทั้งกายภาพและองค์ประกอบต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง อันจะนำสู่การเป็นปัจจัยในการพัฒนาผู้เรียนตามหลักปัญญาวุฒิธรรม ๔ ประการ คือ

- การอยู่ใกล้คนดี ใกล้ผู้รู้ มีข้อมูล มีสื่อที่ดี (สปฐิสตฺสฺเสว)
- การใส่ใจศึกษาเล่าเรียน โดยมีฐานะของหลักสูตร การเรียนการสอนที่ดี (สทฐมฺมฺสฺสวน)
- การมีกระบวนการคิดที่ดี คิดถูกวิธี โดยมีสภาพและบรรยากาศที่ส่งเสริม (โยนิโสมนสิการ)
- ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม หรือนำความรู้ไปใช้ในชีวิตได้เหมาะสม (ธมฺมานุรุมฺมฺปฏิบัติ)

สภาพและองค์ประกอบที่สำคัญที่จำเป็นต้องส่งเสริมให้เกิดวิถีพุทธ มีตัวอย่าง เช่น **หลักสูตรสถานศึกษา** หน่วยการเรียนรู้ และแผนการจัดการเรียนรู้ ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของการเรียนการสอนที่โรงเรียนวิถีพุทธ ควรคำนึงถึงอย่างยิ่งแนวคิดหนึ่งของการจัดก็คือการบูรณาการหลักธรรมทั้งที่เป็นความรู้ (K) ศรัทธา ค่านิยม คุณธรรม (A) และการฝึกปฏิบัติหลักธรรม (P) ในการเรียนการสอน โดยอาจกำหนดในระดับจุดเน้นหลักสูตรสถานศึกษาที่แทรกในทุกองค์ประกอบหลักสูตรสถานศึกษาหรือกำหนดในระดับหน่วยการเรียนรู้ หรือแผนการจัดการเรียนรู้ ที่ครูจะนำสู่การจัดการเรียนรู้ต่อไป

การเตรียมกิจกรรมนักเรียน ที่โรงเรียนต้องคิดและกำหนดให้เหมาะสมกับผู้เรียนของตนมากที่สุด ซึ่งลักษณะกิจกรรมที่กำหนดมีหลากหลาย ทั้งที่เป็นกิจกรรมประจำวัน

ประจำสัปดาห์หรือประจำโอกาสต่างๆ และกิจกรรมวิถีชีวิต ซึ่งถ้าโรงเรียนเลือกกำหนด และเตรียมการไว้ล่วงหน้า จะช่วยส่งเสริมการเรียนรู้ของผู้เรียนอีกสะท้อนให้เห็นถึงคำกล่าวที่ว่า “การศึกษาเริ่มต้นเมื่อคนกิน อยู่ ดู ฟังเป็น”

การจัดสภาพกายภาพสถานศึกษา ที่หมายครอบคลุมถึงอาคารสถานที่ ห้องเรียน แหล่งเรียนรู้ สภาพแวดล้อม อาณาบริเวณของสถานศึกษาซึ่งสถานศึกษาจำเป็นต้องคำนึงถึงการจัดให้เหมาะสมและมุ่งเน้นที่จะส่งเสริมให้เกิดการพัฒนาไตรสิกขาให้มากที่สุด ทั้งที่ผ่านระบบการเรียนรู้ตามหลักสูตรสถานศึกษาและผ่านการเรียนรู้วิถีชีวิตจริงจาก “การกินอยู่ ดู ฟังเป็น” ในชีวิตประจำวัน

การจัดบรรยากาศปฏิสัมพันธ์ โดยผ่านการเตรียมการมอบหมายการรับผิดชอบของบุคลากรในการจัดกิจกรรมส่งเสริม หรือดูแลให้บรรยากาศปฏิสัมพันธ์ที่ดีเป็นกัลยาณมิตรเกิดขึ้นอย่างจริงจังต่อเนื่อง โดยจัดผ่านกิจกรรมที่หลากหลาย อาทิ การกระตุ้นทุกคน ให้ทำตนเป็นตัวอย่างที่ดี การยกย่องผู้ทำดี การปลูกศรัทธาค่านิยมปฏิบัติดีปฏิบัติชอบต่อผู้อื่น เป็นต้น

รายละเอียด แนวคิด หลักการ และตัวอย่างการจัดดำเนินการ ของการจัดสภาพ และองค์ประกอบต่างๆ จะได้นำเสนอในลำดับต่อไป

๓. การดำเนินการพัฒนาตามระบบไตรสิกขา จุดเน้นการดำเนินการพัฒนา คือ นักเรียนของสถานศึกษา โดยเป็นการพัฒนาตามระบบไตรสิกขาที่เป็นลักษณะบูรณาการ ทั้งในกิจกรรมการเรียนการสอนตามหลักสูตรและกิจกรรมวิถีชีวิตต่างๆ ที่ส่งเสริม “การกิน อยู่ ดู ฟังให้ เป็น” เป้าหมายการพัฒนาจัดให้มีความชัดเจนที่พัฒนาทั้งองค์รวมของชีวิต ที่จะนำไปสู่การพัฒนาชีวิตที่สมบูรณ์ในที่สุด

นอกจากการพัฒนาผู้เรียนอันเป็นภาระหลักแล้ว สถานศึกษาจำเป็นต้องไม่ละเลยการพัฒนาบุคลากรของตนเองทั้งหมดด้วย เพราะบุคลากร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือ ครูและผู้บริหาร จะเป็นปัจจัยสำคัญในการพัฒนาผู้เรียน ดังนั้นยิ่งบุคลากรได้รับการพัฒนาตามระบบไตรสิกขา มากเท่าไร จะยิ่งส่งผลดีต่อการช่วยให้นักเรียนได้รับการพัฒนามากขึ้นเท่านั้น แนวทางการพัฒนาบุคลากรและลักษณะบุคลากรที่เหมาะสมในโรงเรียนวิถีพุทธจะได้นำเสนอในลำดับต่อไป

การดำเนินการพัฒนาผู้เรียน และบุคลากรตามระบบไตรสิกขานี้ จะดำเนินการได้ดี หากในขั้นเตรียมการ ขั้นดำเนินการจัดสภาพและองค์ประกอบ และขั้นดูแลสนับสนุนใกล้ชิด ดำเนินการได้อย่างดี เพราะต่างเป็นเหตุปัจจัยที่สำคัญในการดำเนินการพัฒนาผู้เรียน

๔. การดูแลสนับสนุนใกล้ชิด เป็นขั้นตอนสำคัญในการเป็นปัจจัยส่งเสริมให้การดำเนินการพัฒนาเป็นไปอย่างราบรื่น มีประสิทธิภาพ ทั้งนี้ลักษณะของการดูแลสนับสนุน

ที่เหมาะสมควรมีลักษณะของความเป็นกัลยาณมิตรที่ปรารถนาดีต่อกัน ปรารถนาดีต่อการพัฒนาผู้เรียนหรือท้องถิ่น กิจกรรมที่สำคัญของขั้นนี้ คือ การนิเทศติดตามที่จะดูแลการดำเนินงานให้เป็นไปตามแผนที่กำหนดไว้ การให้คำปรึกษาและชี้แนะผู้ปฏิบัติ การให้ความช่วยเหลือทางวิชาการ ฯลฯ การสนับสนุน ทั้งทรัพยากร ข้อมูลและเครื่องมือต่างๆ ในการช่วยดำเนินการให้เป็นไปได้อย่างราบรื่น การรวบรวมข้อมูล และการประเมินผลระหว่างดำเนินการ อันจะเป็นฐานของการปรับปรุงต่อเนื่องต่อไปหรือแม้เป็นข้อมูลในการพิจารณาจัดการดูแลสนับสนุนได้อย่างเหมาะสม

๕ การปรับปรุงและพัฒนาต่อเนื่อง เป็นขั้นตอนของระบบบริหารจัดการที่กำหนดเพื่อกำหนดเพื่อกำหนดการพัฒนาที่ต้องดำเนินการอย่างต่อเนื่อง โดยนำข้อมูลในขั้นตอนต้นๆ มาพิจารณาแล้วกำหนดปรับปรุงหรือพัฒนางานที่กำลังดำเนินการอยู่ให้ดียิ่งขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากรวมที่สนับสนุนการปรับปรุงและพัฒนาอย่างต่อเนื่อง คือ การมีอิทธิบาท ๔ (ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา) และอุปปญญาธรรม ๒ (ความไม่สันโดษในกุศลธรรม และความไม่ระย่อในการพากเพียร) เป็นต้น

๖. การประเมินผลและเผยแพร่ผลการดำเนินงาน เป็นขั้นตอนที่จะสะท้อนให้ทราบถึงผลการดำเนินงานในช่วงเวลาหนึ่งๆ อาจเป็น ๑ ปี หรือ ๓ ปี หรือเมื่อเสร็จสิ้นกิจกรรมเป็นต้น และในการประเมินจะเน้นข้อมูลที่เป็นเชิงประจักษ์เชื่อถือได้ ให้ข้อมูลที่ชัดเจนที่สามารถนำสู่การเผยแพร่หรือรายงานผู้เกี่ยวข้องให้ทราบผลการดำเนินงานนั้นๆ และนำไปเป็นข้อมูลในการวางแผนดำเนินการอื่นๆ ต่อไป และในระบบประกันคุณภาพ ขั้นตอนนี้มีความสำคัญไม่น้อยต่อการเสนอให้ผู้เกี่ยวข้องยอมรับในการดำเนินการและบริหารจัดการ

อดิศัย โพธารามิก^{๖๐} กล่าวว่า การบริหารจัดการโรงเรียนวิถีพุทธมียุทธศาสตร์ที่สำคัญและจะทำให้โรงเรียนบริหารจัดการบรรลุตามวัตถุประสงค์ คือ ความรัก ความสมัครใจ ความพึงพอใจ (ฉันทะ) ของผู้บริหารโรงเรียน ซึ่งถือว่าเป็นบุคคลที่สำคัญที่ต้องรับการปฐมนิเทศการเข้าร่วมโครงการด้วยตนเอง มีการปรับแนวทางการดำเนินงาน โรงเรียนวิถีพุทธให้เป็นไปตามศักยภาพความพร้อมของโรงเรียน และกำหนดตัวชี้วัดการดำเนินงานซึ่งเป็นแนวทางที่เสริมความชัดเจนมากยิ่งขึ้น มีการบูรณาการให้เข้ากับระบบบริหารจัดการของโรงเรียน พร้อมทั้งประสานเครือข่ายด้านพระพุทธศาสนาที่สำคัญทุกองค์กร โดยมีสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาให้ความสนับสนุนช่วยเหลือ และมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้โรงเรียนวิถีพุทธในแต่ละภูมิภาค

^{๖๐}อดิศัย โพธารามิก, ผลงานกระทรวงศึกษาธิการ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์องค์การรับส่งสินค้าและพัสดุภัณฑ์ (ร.ส.พ.), ๒๕๔๘), หน้า ๕๓.

๒.๓.๓ การจัดวิธีพุทธสู่วิถีการเรียนรู้^{๖๒}

หลักทำเนนการจัดการเรียนรู้โรงเรียนวิถีพุทธประกอบด้วยส่วนสำคัญ ๓ ส่วนคือ

ก. หลักสูตรสถานศึกษา

๑. สอดแทรกเพิ่มเติมพุทธธรรมในวิสัยทัศน์คุณลักษณะอันพึงประสงค์ ของนักเรียน

๒. เพิ่มเติม คุณธรรม จริยธรรม ในผลการเรียนรู้ที่คาดหวัง

๓. ให้มีการบูรณาการพุทธธรรมในการจัดหน่วยการเรียนรู้ทุกกลุ่มสาระ

๔. สอดแทรก ความรู้ และการปฏิบัติจริงในการเรียนรู้ทุกกลุ่มสาระกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนและสถานการณ์อื่นๆ นอกห้องเรียนได้แก่บูรณาการในการ เรียนรู้บูรณาการในวิถีชีวิตและบูรณาการใดรศึกษาเข้าในชีวิต ประจำวัน

ข. ผู้สอน

๑. เป็นตัวอย่างที่ดีในลักษณะ “สอนให้รู้ ให้ทำดู อยู่ให้เห็น” อย่างสม่ำเสมอ

๒. เป็นกัลยาณมิตรของผู้เรียน มีเมตตาธรรม ความอ่อนโยน อดทน อดกลั้นและสร้างเสริมกำลังใจแก่ผู้เรียนอยู่เสมอ

ค. กระบวนการเรียนรู้

๑. พัฒนาผู้เรียน รอบด้าน สมดุล สมบูรณ์ ทั้งกาย (กายภาวนา) ความประพฤติ (ศีลภาวนา) จิตใจ (จิตตภาวนา) ปัญญา (ปัญญาภาวนา)

๒. จัดโอกาสส่งเสริมให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ และปฏิบัติธรรมอย่างสอดคล้องกับวิถีชีวิต (กิน อยู่ ดู ฟัง)

๓. สร้างเสริมให้เกิดวัฒนธรรมแสวงปัญญาและวัฒนธรรมเมตตา

๔. เน้นให้เกิดการเรียนรู้แบบโยนิโสมนสิการ เข้าใจและค้นพบคุณค่าแท้ของสรรพสิ่ง

สรุปการจัดวิธีพุทธสู่วิถีการเรียนรู้ให้แก่เด็กนักเรียนตามแนววิถีพุทธ คือ ต้องบูรณาการพุทธธรรมเข้าสู่การเรียนรู้และการปฏิบัติจริงในทุกกลุ่มสาระ กิจกรรมพัฒนาผู้เรียน ทั้งในห้องเรียนและนอกห้องเรียน โดยครูผู้สอนควรเป็นตัวอย่างที่ดีและควรใช้หลักกัลยาณมิตรต่อผู้เรียน และใช้กระบวนการเรียนรู้พัฒนาผู้เรียนรอบด้าน ควรจัดโอกาสส่งเสริมและสร้างเสริมปฏิบัติธรรมอย่างสอดคล้องกับวิถีชีวิต

^{๖๒} กระทรวงศึกษาธิการ, แนวทางการดำเนินงานโรงเรียนวิถีพุทธ, หน้า ๒๓.

๒.๓.๘ กิจกรรมเสนอแนะการพัฒนา กิจกรรมนักเรียนในโรงเรียนวิถีพุทธ

หลักการ กระบวนการพัฒนาผู้เรียน คือ การจัดกิจกรรมอย่างหลากหลายต่อเนื่อง เป็นวิถีชีวิต เพื่อให้ผู้เรียนรู้จักคิด มีการฝึกปฏิบัติเสมอๆ ทั้งด้านความประพฤติ (ศีล) จิตใจ (สมาธิ) และปัญญา (ปัญญา) เพื่อให้เกิดการพัฒนาทั้ง ๓ ด้าน ไปพร้อมๆ กัน

หลักคิด การศึกษาตามแนวพุทธปรัชญาการศึกษาโรงเรียนวิถีพุทธ คือ กระบวนการพัฒนาการเรียนรู้ทั้งในด้านความประพฤติ (ศีล) จิตใจ (สมาธิ) และปัญญา (ปัญญา) เพื่อความเจริญงอกงามในทุกขั้นตอนของชีวิต โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การกิน อยู่ ดู ฟัง ในชีวิตประจำวันที่มีสติสัมปชัญญะคอยกำกับ เพื่อให้ผู้เรียนพัฒนาตน จนเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อมให้เจริญสืบต่อไป และเนื่องจากพุทธศาสนามีหลักการพัฒนามนุษย์ทุกคนมีศักยภาพที่จะฝึกฝนและพัฒนาได้ประกอบกับวิเคราะห์ผู้เรียนว่ามีสติปัญญา อุปนิสัย ความพร้อมและภูมิหลังที่แตกต่างกัน การพัฒนาจึงเน้นที่ตัวผู้เรียนแต่ละคนเป็นสำคัญ

หลักทำ ในการจัดกิจกรรมของโรงเรียนวิถีพุทธนั้น ครูและผู้บริหารสามารถจัดพัฒนาได้ตามหลักการ หลักคิดข้างต้น โดยให้เหมาะสมกับบริบทของสถานศึกษา ในที่นี้ขอเสนอแนะการจัดกิจกรรมไว้เป็นแนวทาง คือ ก) กิจกรรมเสริมเนื้อหาสาระตามหลักสูตร ข) กิจกรรมประจำวัน / ประจำสัปดาห์ ค) กิจกรรมเนื่องในโอกาสวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาและ ง) กิจกรรมพิเศษอื่นๆ

ก. กิจกรรมเสริมเนื้อหาสาระตามหลักสูตร เช่น

๑. พิธีแสดงตนเป็นพุทธมามกะ
๒. ประกวดมรรยาทชาวพุทธ
๓. กิจกรรมค่ายพุทธบุตร (ตามสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนา)
๔. กิจกรรมบริหารจัดการ เจริญปัญญา
๕. เรียนธรรมศึกษา / สอบธรรมศึกษา
๖. บรรพชาสามเณรฤดูร้อน ฯลฯ

ข. กิจกรรมประจำวัน / ประจำสัปดาห์ เช่น

๑. กิจกรรมหน้าเสาธง

- กิจกรรมที่กระทำเพื่อรำลึกถึงชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ (ก่อนเคารพธงชาติ)
- กิจกรรมไหว้พระสวดมนต์ แผ่เมตตาและสงบนิ่ง (สมาธิ)
- กิจกรรมพุทธศาสนสุภาษิตวันละบท
- กิจกรรมน้อมใจไหว้พี่ (ในแถวหน้าเสาธง)
- กิจกรรมเดินแถวเข้าห้องเรียนอย่างมีสติ เช่น เดินพร้อมท่องคติธรรมขณะเข้า

ห้องเรียน ฯลฯ

๒. กิจกรรมทำความดีระหว่างวัน

- กิจกรรมเดินอย่างมีสติก่อนเข้าโรงอาหาร
- กิจกรรมกล่าวคำพิจารณาอาหารก่อนการรับประทานอาหาร
- กิจกรรมรับประทานอาหารอย่างมีสติเช่นมีคิดว่าไม่ดั่งไม่หกล้มเหลือ
- กิจกรรมขอบคุณหลังรับประทานอาหาร
- กิจกรรมนั่งสมาธิ ๑ นาที ก่อนเรียน (อาจให้นักเรียนทำพร้อมกันหน้าห้องเรียน)
- กิจกรรมนั่งสมาธิ ๑ นาที ก่อนเรียน (อาจให้นักเรียนทำพร้อมกันหน้าห้องเรียน)

๓. กิจกรรมก่อนเลิกเรียน

- กิจกรรมไหว้พระสวดมนต์
- กิจกรรมรำลึกพระคุณของผู้มีพระคุณ
- กิจกรรมท่องอาขยานสร้างสมาธิ ฯลฯ

๔. กิจกรรมประจำสัปดาห์

- กิจกรรมสวดมนต์สรภัญญะประจำสัปดาห์
- กิจกรรมทำบุญตักบาตรประจำสัปดาห์ (อาจทำในวันพระหรือวันที่สถานศึกษากำหนด) ฯลฯ

ค. กิจกรรมเนื่องในโอกาสวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา

โรงเรียนวิถีพุทธควรจัดกิจกรรมวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา คือวันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา วันมาฆบูชา วันเข้าพรรษา วันอัฐมิบูชา ดังนี้

๑. กิจกรรม วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา วันมาฆบูชา และวันเข้าพรรษา สถานศึกษา ผู้ปกครองและชุมชนร่วมกิจกรรม ดังเช่น

- ทำบุญ ตักบาตรบริเวณสนามของสถานศึกษา
- ฟังพระเทศน์ (โดยนักเรียนเป็นผู้ดำเนินพิธีกรรม)
- เวียนเทียนที่วัด หรือในสถานศึกษา

๒. ห่อเทียนพรรษา และร่วมกับชุมชนในการหล่อเทียนและแห่เทียนพรรษา

๓. สถานศึกษาจัดบรรยายศาสนาวันสำคัญทางศาสนาโดยประดับธงทิวสีเหลือง เชิญธงธรรมจักร ธงฉัพพรรณรังสี และเปิดเพลงธรรมะทางวิทยุของสถานศึกษา (เสียงตามสาย) ฯลฯ

ฅ. กิจกรรมพิเศษอื่นๆ เช่น

- กิจกรรมไขปัญหาธรรม
- กิจกรรมวันสำคัญของชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์
- กิจกรรมการประเมินผลการทำความดี
- กิจกรรมยกย่องเชิดชูเกียรติผู้ทำความดี
- กิจกรรมอาสาพิเศษ (มีผู้สังเกตพฤติกรรมของผู้ปฏิบัติธรรม)
- กิจกรรมบันทึกความดีของผู้ปฏิบัติธรรม
- กิจกรรมต้นไม้พูดได้ (เน้นคติธรรม)
- กิจกรรมจัดนิทรรศการผลงานทางพระพุทธศาสนา
- กิจกรรมการกำหนดทักษะและความรู้ทางพระพุทธศาสนา
- กิจกรรมสมათานศีลในวันพระ
- กิจกรรมสร้างสรรค์สังคม เช่น ทำความสะอาดห้องน้ำ
- กิจกรรมปฏิสัมพันธ์ เช่น ครูต้อนรับทักทายนักเรียนด้วยกิริยา วาจาอ่อนหวาน

และสัมผัสที่ประกอบด้วยเมตตา

- กิจกรรมต้นไม้อธิษฐาน
- กิจกรรมอธิษฐานจิตก่อนเรียน
- กิจกรรมอบรมธรรมะ ๕ นาที (อาจจัดสัปดาห์ละ ๑ ครั้ง)
- กิจกรรมถือศีล นอนวัด ปฏิบัติธรรมช่วงเข้าพรรษา ฯลฯ

๒.๓.๕ การจัดลักษณะทางกายภาพโรงเรียนวิถิพุทธ

หลักการจากความสำคัญของสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการเรียนรู้ตามที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาและแนวทางในการจัดบรรยากาศสภาพแวดล้อมของสถานศึกษาที่กระทรวงศึกษาธิการกำหนด สามารถสรุปเป็นหลักการในการจัดสภาพแวดล้อมทางกายของโรงเรียนวิถิพุทธได้ ดังนี้

๑. บรรยากาศสงบเงียบ เรียบง่าย
๒. ใกล้ชิดกับธรรมชาติ ร่มรื่น
๓. ใกล้ชิดกับชุมชน
๔. สะอาด มีระเบียบ
๕. ทันสมัย มีการปรับปรุงพัฒนาอยู่เสมอ
๖. เป็นแหล่งเรียนรู้ ทั้งด้านวิชาการ วิชาชีพ และคุณธรรม

หลักคิด โรงเรียนหรือสถานศึกษาเป็นปัจจัยภายนอกที่สำคัญต่อการเรียนรู้ พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญกับสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับการเรียนรู้นาน เหตุการณ์ใน พระพุทธศาสนาหลาย ตอนเน้นถึงความสำคัญของสถานที่และบรรยากาศเช่น ๑) ทรงเจริญอานา ปานสติกรรมฐานเมื่อมีพระชนมายุ ๗ พรรษา ณ ใต้ต้นหว้าในบรรยากาศที่เงียบสงบ ๒) ทรงเลือก สถานที่ที่ใกล้ชิดธรรมชาติและชุมชนสำหรับบำเพ็ญเพียร ๓) เมื่อตรัสรู้แล้วทรงเปลี่ยนสถานที่จาก ที่ตรัสรู้ไปประทับใต้ต้นไทรและต้นอื่นๆ ๔) ทรงกำหนดเรื่องความสะอาดความมีระเบียบไว้ในพระวินัยปิฎกว่าด้วย เสนาสนวัตรและเสนาสนขันธกะ ๕) ทรงแสดงภาวะที่เอื้อ เกื้อกูล เหมาะสม สะดวกสบายของสภาพแวดล้อม ซึ่งประมวลกันไว้ ๗ ประการ คือ สปปายะ

แนวทางการปฏิรูปการศึกษา ของกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. ๒๕๓๕ - ๒๕๕๐ : โรงเรียนในอุดมคติ ได้กำหนดให้มีบรรยากาศและสิ่งแวดล้อมที่เอื้อต่อการเรียนรู้ เพื่อให้ นักเรียน ได้เรียนอย่างมีความสุข คือมุ่งเน้นการเรียนรู้ตามธรรมชาติ ปลุกฝังเรื่องความสะอาดความมีวินัย รวมทั้งการจัดสถานศึกษาให้มีความร่มรื่น มีต้นไม้ มีแหล่งน้ำ บ่อน้ำ ไร่ ฝ่น ไร่ รมลภาวะ ปลอดภัย และไม่มีมุมอับ

หลักทำ โรงเรียนวิถีพุทธ มีลักษณะทางกายภาพที่เป็นธรรมชาติ ร่มรื่น สวยงาม สะอาดเป็นระเบียบ ปลอดภัย ให้ความรู้สึที่ผ่อนคลาย สบายกาย สบายใจ มีศูนย์รวมศรัทธาของครู นักเรียน และบุคคลในชุมชน คือ มีพระพุทธรูปที่เด่นชวนให้ระลึกถึงพระรัตนตรัยมีส่วนพุทธธรรม ประกอบด้วยต้นไม้สำคัญในพระพุทธศาสนา มีป้ายนิเทศ ป้ายคุณธรรมมีอาคารสถานที่ที่สะอาด เป็นระเบียบและเพียงพอต่อการใช้สอยมีแปลงเกษตร โรงฝึกงานที่เหมาะสมต่อการฝึกฝนคุณธรรม เพื่อประกอบสัมมาอาชีพะ มีห้องจริยธรรมห้องสมุด พระพุทธศาสนาทุกห้องเรียนมีพระพุทธรูป เพื่อให้นักเรียนได้เห็นและระลึกถึงพระรัตนตรัยอยู่เสมอ

บรรยากาศในห้องเรียนมีความสงบ สะอาด ครูและนักเรียนมีความสำรวมตนอยู่เสมอ สื่อและอุปกรณ์การเรียนการสอนทันสมัยและครบครัน ทั้งสื่อที่เกิดจากภูมิปัญญาของครู นักเรียน และชุมชน ตลอดจนสื่อเทคโนโลยีต่างๆ เพื่อให้เกิดการเรียนรู้มีความสุขปลุกฝังคุณลักษณะ ใฝ่รู้ใฝ่เรียน และความรู้ที่เท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงของโลก สถานศึกษาต้องมีความใกล้ชิด ธรรมชาติ ชุมชน และภูมิปัญญาท้องถิ่น

ความสะอาด มีระเบียบเรียบร้อยของโรงเรียนวิถีพุทธ จะต้องเกิดจากความร่วมมือร่วม ใจของนักเรียนทุกคน โดยครูสร้างบรรยากาศของความรักความสามัคคี และความรับผิดชอบ

๒.๓.๑๐ การพัฒนาบุคลากรและคุณลักษณะบุคลากร โรงเรียนวิถีพุทธ^{๖๓}

หลักการ ผู้บริหารสถานศึกษา ครู และบุคลากรมีความสำคัญต่อการพัฒนาผู้เรียนในระบบไตรสิกขา ทั้งในฐานะเป็นผู้อบรมสั่งสอน ผู้จัดการเรียนรู้ และการเป็นแบบอย่างที่ดีในการปฏิบัติตน บุคลากรทุกคนพัฒนาตามหลักไตรสิกขา มีคุณลักษณะเป็นผู้มีความรู้พุทธธรรมเป็นอย่างดี ปฏิบัติปฏิบัติชอบ สามารถจัดการเรียนรู้ตามวิถีพุทธ และเป็นกัลยาณมิตร มีลักษณะของการเป็นผู้ที่ “สอนให้รู้ ทำให้รู้ อยู่ให้เห็น” พร้อมจะช่วยให้ผู้เรียนพัฒนาได้เป็นอย่างดี

หลักคิด การพัฒนาบุคลากรของสถานศึกษาควรดำเนินการอย่างต่อเนื่อง มีรูปแบบวิธีการหลากหลาย เหมาะสมกับลักษณะและเงื่อนไขของตนเอง แนวทางสำคัญหนึ่งในการพัฒนาบุคลากร คือ การปฏิบัติธรรมในวิถีชีวิตประจำวัน ทั้งนี้ผู้บริหารควรเป็นผู้นำในการพัฒนาตนเองและการปฏิบัติเป็นตัวอย่าง

หลักทำ แนวทางการจัดพัฒนาบุคลากร เช่น

๑. วิเคราะห์สภาพธรรมหรือภูมิธรรม ธรรมวุฒิ และลักษณะของบุคลากร
๒. ค้นหาบุคลากรแนวร่วมหรือแกนนำ
๓. วางแผนพัฒนาบุคลากร โดยการสร้างศรัทธา สร้างความเข้าใจด้วยวิธีที่เหมาะสมกับลักษณะของบุคลากร
๔. จัดกิจกรรมที่เป็นตัวอย่างสะท้อนให้เห็นความสำเร็จทั้งกิจกรรมรูปธรรม และกิจกรรมพัฒนาจิต
๕. ให้การยกย่อง ชมเชย แก่บุคลากรที่พัฒนาจนเป็นแบบอย่างได้ลักษณะแนวกิจกรรมพัฒนาบุคลากร เช่น
 - การจัดอบรมใหญ่ประจำปี
 - จัดการพัฒนาจิต เจริญปัญญาย่อยรายสัปดาห์ หรือรายเดือน
 - จัดกลุ่มสนทนาธรรม
 - จัดฟังเทศน์ ปฏิบัติธรรมในโอกาสวันสำคัญ
 - จัดศึกษาดูงาน หรือปฏิบัติธรรมในสำนักต่างๆ
 - ส่งเสริมการศึกษา ปฏิบัติธรรมด้วยตนเอง โดยจัดห้องสมุดและสื่อต่างๆ ให้ยืมหรือใช้ศึกษา จัดห้องวิปัสสนา ฯลฯ
 - ส่งเสริมการถือศีล ๕ เป็นวิถีชีวิต
 - ส่งเสริมการประเมินผลปฏิบัติธรรม และสอบอารมณ์ วิปัสสนา ฯลฯ

^{๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕-๓๐.

๒.๓.๑๑ คุณลักษณะสำคัญของบุคลากรโรงเรียนวิถิพุทธ (ผู้บริหารสถานศึกษา)

๑. ศรัทธาในพระพุทธศาสนา
๒. ละเลิกจากอบายมุข
๓. ถือศีล ๕ เป็นนิจ
๔. มีอุดมการณ์ที่จะพัฒนาตนเองและดำเนินชีวิตที่ดีงาม
๕. เป็นผู้นำและปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างในการทำ ความดี

ครู อาจารย์ และบุคลากร^{๖๔} การพัฒนาให้สามารถปฏิบัติงานปฏิรูปการเรียนรู้พัฒนาประสิทธิภาพการปฏิบัติงาน พัฒนาความก้าวหน้าของครู

๑. ศรัทธาในพระพุทธศาสนา
๒. ละเลิกจากอบายมุข
๓. ถือศีล ๕ เป็นนิจ
๔. มีอุดมการณ์ที่จะพัฒนาตนเองและดำเนินชีวิตที่ดีงาม
๕. มีความเป็นกัลยาณมิตรต่อศิษย์

๒.๓.๑๒ การเกื้อกูลสัมพันธ์โรงเรียนวิถิพุทธและชุมชน

หลักการ โรงเรียนวิถิพุทธกับชุมชนซึ่งประกอบด้วยบ้าน วัด และสถาบันอื่นๆ ในชุมชน มีความเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน เกื้อกูลร่วมมือกันและกันในการพัฒนานักเรียน และพัฒนาชุมชน สังคมในวิถิแห่งพุทธธรรมเพื่อประโยชน์สุขร่วมกัน

หลักคิด โรงเรียนวิถิพุทธเพียรพัฒนาตน มีผลการพัฒนานักเรียนเป็นที่ยอมรับ และ ศรัทธาของชุมชน เปิดโอกาสให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาสถานศึกษา จัดระดมสรรพกำลัง ลักษณะต่างๆ อย่างหลากหลาย ในการพัฒนางานทุกด้านของสถานศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการ พัฒนานักเรียน

โรงเรียนวิถิพุทธ บริการวิชาการ อาคารสถานที่ ร่วมมือสนับสนุนกับชุมชนในการ พัฒนาภูมิธรรม ภูมิปัญญา คุณธรรมจริยธรรม และกิจกรรมสัมาอาชีวะต่างๆ เป็นต้นแก่ชุมชน สังคม ด้วยเมตตาธรรมและด้วยความเป็นกัลยาณมิตร เพื่อให้เกิดความเจริญงอกงามและสันติสุข

หลักทำ สถานศึกษาอาจพิจารณากำหนดและดำเนินงานตามวิสัยทัศน์และแผนปฏิบัติการของสถานศึกษา ซึ่งบ่งชี้ถึงความเป็นวิถิพุทธอย่างเข้มแข็งและต่อเนื่อง จนบังเกิดผลที่ชัดเจน ทั้งในด้านการบริหารจัดการด้านลักษณะทางกายภาพ ด้านบุคลิกภาพและคุณธรรมของครู อาจารย์

^{๖๔}ปรัชญา เวสารัชช, ชุดฝึกอบรมผู้บริหาร, (กรุงเทพมหานคร: ประมวลสารการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๒๑๐.

นักเรียนและบุคลากรของโรงเรียนจนเป็นภาพที่เห็นได้ชัดเจน เช่น ผู้บริหารมีคุณธรรม มีการบริหารจัดการโดยใช้หลักเมตตาธรรม ครูมีความเป็นกัลยาณมิตร นักเรียนมีกิริยาจาสุภาพ มีน้ำใจ มีคุณธรรม เป็นลักษณะเด่นที่บุคคลทั่วไปเห็นได้ชัดเจน พร้อมกันนั้นโรงเรียนวิถิพุทธมีลักษณะเปิดกว้างสู่ชุมชนและสังคม พร้อมทั้งจะรับฟังความคิดเห็นเพื่อการปรับปรุงพัฒนาอยู่เสมอ และพร้อมที่จะให้ความร่วมมือในการพัฒนาชุมชนสังคม ด้วยความเกื้อกูลกันและกันอย่างต่อเนื่อง

๒.๔ สภาพพื้นที่ที่ศึกษาวิจัย

จากการศึกษาโรงเรียนวิถิพุทธ ซึ่งหมายถึง โรงเรียนระบบปกติทั่วไป ที่ได้นำเอาหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนามาใช้ในการบริหาร และการพัฒนาผู้เรียนโดยรวมของสถานศึกษา โดยที่เน้นกรอบการพัฒนาตามหลักไตรสิกขา และโรงเรียนที่นำมาศึกษาในครั้งนี้คือ โรงเรียน รุ่งอรุณ เขตบางขุนเทียน กรุงเทพมหานคร^{๖๕}

๒.๔.๑ ความเป็นมาของโรงเรียนรุ่งอรุณ

โรงเรียนรุ่งอรุณ เป็นโรงเรียนเอกชน ซึ่งมีวัตถุประสงค์ ไม่แสวงหากำไร และได้รับการรับรองจากสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชนในปี พ.ศ.๒๕๔๐ (ปัจจุบันคือ สำนักบริหารงานคณะกรรมการส่งเสริมการศึกษาเอกชน)

โรงเรียนรุ่งอรุณ เกิดขึ้นจากความร่วมมือร่วมใจของคณะผู้ก่อตั้ง ซึ่งมีความมุ่งหมายที่จะก่อให้เกิดสถาบันแห่งการเรียนรู้ เป็นทิศทางใหม่ของการศึกษาไทย โดยผสมผสานแนวความคิด วิธีการ ความร่วมมือทรัพยากรการจัดการ ในรูปแบบบริษัทจำกัดที่ไม่แสวงหากำไร หากแต่คืนรายได้ทั้งหมดสู่การพัฒนา บุคลากรและการพัฒนาการศึกษา ซึ่งทำให้มีการขยายผลการเรียนรู้ในระดับกว้างต่อไป ทั้งนี้จะอยู่ภายใต้การดูแลของมูลนิธิโรงเรียนรุ่งอรุณ ซึ่งได้จดทะเบียนก่อตั้งไว้ ณ วันที่ ๒ กันยายน พ.ศ. ๒๕๔๖

รุ่งอรุณแบ่งการทำงานเป็น ๓ ส่วนย่อย คือ

๑. โรงเรียนเล็ก ระดับอนุบาล ๑ – ประถมศึกษาปีที่ ๑
๒. โรงเรียนประถม ระดับประถมศึกษาปีที่ ๒ – ๖
๓. โรงเรียนมัธยม ระดับมัธยมศึกษาปีที่ ๑ – ๖

มีผู้อำนวยการ โรงเรียนดูแลทั้งด้านวิชาการ และการบริหารจัดการ โดยมีรองผู้อำนวยการโรงเรียนช่วยในด้านการบริหารจัดการ พร้อมกันนั้นในแต่ละโรงเรียนย่อยมีครูใหญ่ เป็นผู้ดูแลโรงเรียนละ ๑ คน โดยครูใหญ่มีหน้าที่สร้างความเข้าใจในภาวะความเป็นครู การทำงาน

^{๖๕}วารสาร, รุ่งอรุณแห่งการศึกษาพัฒนาชีวิตผ่านการเรียนรู้สู่มนุษยที่สมบูรณ์, (๒๕๕๒) : ๕-๑๘.

เป็นทีม รวมทั้งการนำเนื้อหาไปสู่การสอน ซึ่งเป็นการเรียนรู้อย่างบูรณาการ ในการทำงานมีการประชุมร่วมกันทั้งในระดับโรงเรียนย่อย ระดับชั้นและเฉพาะสายวิชา

โรงเรียนรุ่งอรุณมีการบริหารงานโดยคณะกรรมการโรงเรียนซึ่งมี **พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)** ให้ความเมตตาเป็นที่ปรึกษาสูงสุด ท่านเป็นผู้มีความลึกซึ้งในพุทธศาสนามีผลงานทางวิชาการ และหนังสือด้านพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะในเรื่องของความสัมพันธ์ ของชีวิตกับความเป็นอยู่ในปัจจุบันและการศึกษาโดยมี **ศ.นพ.ประเวศ วะสี** เป็นประธานคณะกรรมการมูลนิธิโรงเรียน ซึ่งเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายในสังคมไทย และเป็นผู้ที่ทำงานเพื่อกระตุ้นและผลักดันการปฏิรูปการศึกษาไทยเสมอมา หลักการบริหารจัดการใช้หลักธรรม คือ เมตตาธรรม สาราณียธรรม กัลยาณมิตรและโยนิโสมนสิการ เป็นพื้นฐาน ดังนั้นการประเมินผลการทำงานของบุคลากรยังอาศัยกรอบของกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นหลัก รุ่งอรุณมีเป้าหมายให้นักเรียนเรียนรู้อย่างเป็นองค์รวม ดังนั้น สภาพแวดล้อมของโรงเรียนจึงเน้นความเป็นธรรมชาติเป็นพื้นฐาน เพื่อกระตุ้นให้นักเรียนในแต่ละวัย ใช้เป็นห้องเรียนธรรมชาติเพื่อบูรณาการเรียนรู้ได้ด้วยตัวเอง

โรงเรียนรุ่งอรุณตั้งอยู่บนพื้นที่สีเขียวประมาณ ๕๐ ไร่ ในเขตบางขุนเทียน เป็นพื้นที่เปิดโล่ง มีอาคารเรียน ๒ ชั้น และ ๓ ชั้น บริเวณโดยรอบแวดล้อมด้วยธรรมชาติที่นักเรียนสามารถออกไปเรียนรู้ได้ โดยการออกแบบอาคารให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมเพื่อเอื้อต่อการเรียนรู้ของนักเรียนทั้งภายใน และภายนอกห้องเรียน และการนำนักเรียนออกนอกสถานที่ ในชุมชนท้องถิ่นต่างๆ เพื่อการเรียนรู้และสัมผัสของจริง

โรงเรียนรุ่งอรุณเปิดโอกาสให้มีการทำงานร่วมกันอย่างใกล้ชิดระหว่างผู้ปกครองครู และบุคลากร มีกิจกรรมร่วมกันอย่างหลากหลาย เช่น ห้อง Occupational Therapy เป็นการจัดตั้งขึ้นโดยความริเริ่มของผู้ปกครอง เพื่อร่วมกันพัฒนาเด็กที่มีความต้องการพิเศษ หรือโครงการเงินฝากเพื่อการศึกษา เป็นต้น ในการจัดอาหาร โรงเรียนจะคำนึงถึงคุณภาพทางโภชนาการเป็นหลัก อีกทั้งยังมีความพร้อมในการจัดสื่อและตำราเรียนเพิ่มเติม ให้เหมาะสมกับการเรียนการสอนโดยโครงการตำรา ฯ ของโรงเรียนเอง

ความเชื่อในวิถีการเรียนรู้ของรุ่งอรุณนี้ ได้สร้างบรรยากาศที่อบอุ่นภายในชุมชนแห่งการเรียนรู้ ซึ่งจะเป็นการบ่มเพาะเมล็ดพันธุ์แห่งความดีงามนี้ให้หยั่งรากและเติบโตยั่งยืนต่อไปสู่การเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เปี่ยมไปด้วยพลัง ทั้งกายและใจ มีคุณธรรม มีสุนทรียภาพ มีฉันทะต่อการทำงานอย่างมุ่งมั่น สร้างสรรค์ และมีอิสรภาพทางปัญญาในที่สุด

วิสัยทัศน์ โรงเรียนรุ่งอรุณ

โพธิสัตธา

ความเชื่อมั่นในศักยภาพมนุษย์
ที่สามารถพัฒนาตนเองไปสู่อิสรภาพ
ทางปัญญาได้

ชีวิตมนุษย์ คือ การศึกษา

คือ การพัฒนาพฤติกรรม จิตใจ ปัญญา
ในระบบไตรสิกขา

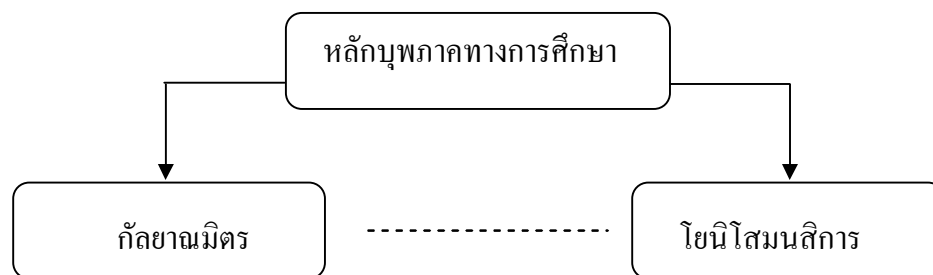
การศึกษาองค์รวม

คือ กระบวนการบูรณาการความรู้
ภายนอก (ศาสตร์ต่างๆ) และภายใน (ชีวิต) เป็นการเรียนรู้
ที่สอดคล้องกับธรรมชาติที่ฝึกได้ของมนุษย์

ชุมชนกัลยาณมิตร

มีวัฒนธรรมแห่งการเรียนรู้
เป็นพื้นฐานของสังคมที่มีความเจริญ

วิธีการเรียนรู้ที่โรงเรียนรุ่งอรุณ ขั้นเริ่มต้น

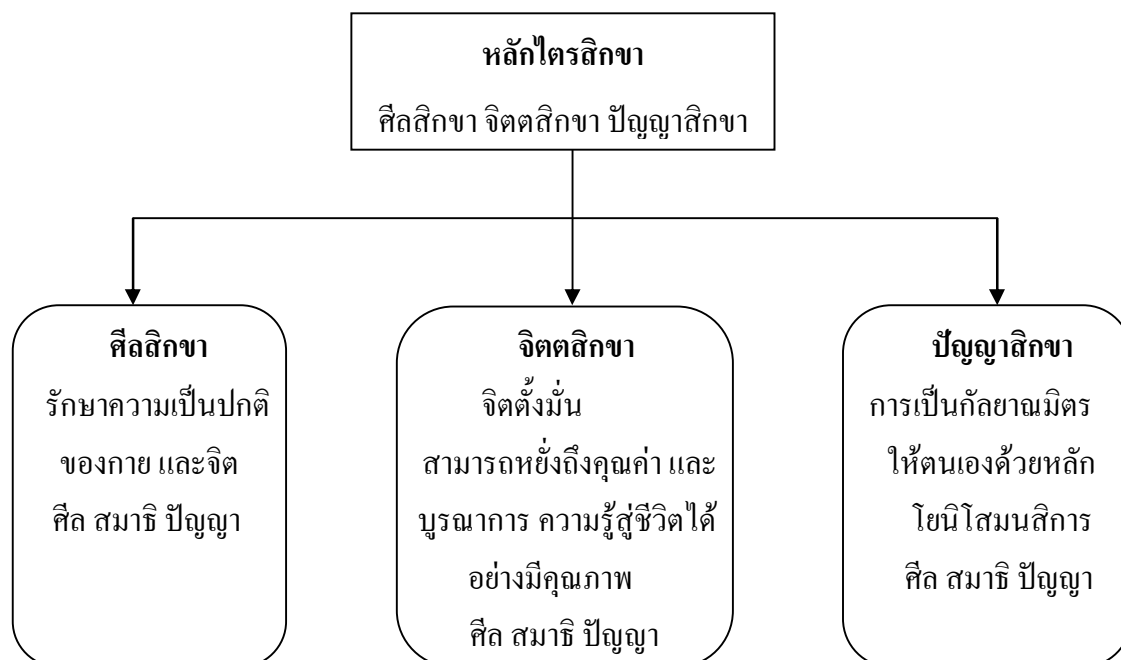

สำหรับพ่อแม่ ผู้ปกครอง ครู ผู้บริหาร และบุคลากรทุกฝ่าย

แผนภูมิที่ ๒.๓ วิธีการเรียนรู้ที่โรงเรียนรุ่งอรุณ ขั้นเริ่มต้น

ขั้นเริ่มต้น ด้วยหลักบูรพาทิศทางการศึกษา ได้แก่ กัลยาณมิตรถึงโยนิโสมนสิการที่รุ่งอรุณ หมายถึง การเตรียมการที่สำคัญเพื่อให้กระบวนการเรียนรู้ดำเนินไปได้อย่างราบรื่น กล่าวคือ พ่อแม่ ครู ผู้บริหาร และบุคลากรทางการศึกษาทุกฝ่าย ทำความเข้าใจในบทบาทกัลยาณมิตร ถึงโยนิโสมนสิการดังกล่าว และสามารถฝึกฝนตนเองจนเป็นที่พึงตนเองได้ จึงเป็นที่พึงให้แก่เด็กได้เรียนรู้ด้วยตนเองเช่นกัน

วิธีการเรียนรู้ที่โรงเรียนรุ่งอรุณ ขั้นกระบวนการเรียนรู้

สำหรับการศึกษาตั้งแต่ ปฐมวัย ประถมศึกษา และมัธยมศึกษา

แผนภูมิที่ ๒.๔ วิธีการเรียนรู้ที่โรงเรียนรุ่งอรุณ ขั้นกระบวนการเรียนรู้

ขั้นกระบวนการเรียนรู้ในระบบไตรสิกขา โดยเน้นการสร้างทักษะบูรณาการความรู้ คู่คุณธรรม จนกลายเป็นวิธีการเรียนและวิถีปฏิบัติผ่าน “หน่วยการเรียนรู้บูรณาการ” ให้ครอบคลุม ทั้งเนื้อหาในแต่ละระดับ ตลอดจนแนวทางปฏิบัติที่สำคัญ ๓ ประการ คือ

๑. **ศีลสิกขา** การศึกษาเพื่อรักษาความเป็นปกติของกายและจิต หมายถึง การฝึก ให้เกิด วินัยจากภายใน มาสู่การรับรู้ถึงความถูกต้อง เหมาะสมของพฤติกรรมทางกาย วาจา ในการ สร้างความสัมพันธ์กับสิ่งต่างๆ บุคคลต่างๆ จนเกิดความรู้ในตนได้

๒. **จิตตสิกขา** จิตตั้งมั่น สามารถหยั่งถึงคุณค่าแท้ และการบูรณาการความรู้สู่ชีวิต คือการเห็นประโยชน์ เห็นโทษของสิ่งต่างๆ ที่มีต่อชีวิตตนเองและผู้อื่น โดยสามารถพิจารณาถึง ข้อมูลที่มาของความรู้ต่างๆ ทดลองปฏิบัติจนเกิดทักษะมีความจดจ่อต่อเนื่อง คล่องแคล่ว พินิจ ไตร่ตรองจนเป็นความรู้ของตนเองที่สามารถถ่ายทอดหรือนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ได้

๓. **ปัญญาสิกขา** การเป็นกัลยามิตรให้ตนเองฝึกการตรวจสอบตนเองด้วยโยนิโส มนสิการ หมายถึง การพัฒนาการตามหลักไตรสิกขาจนสามารถเรียนรู้ได้ อย่างคล่องแคล่ว แม้ไม่มี ผู้ใดจัดสรรหรือให้แรงกระตุ้นจากภายนอกก็สามารถที่จะนำพาตนเองไปสู่การเรียนรู้ได้อยู่เสมอ มีความเป็นปกติด้วยศีล มีความมั่นคงทางจิตใจเป็นที่พึ่งภายใน เป็นอิสระจากการถูกรอบงำด้วยความรู้สึกละอาย ชัง พาไป แต่พร้อมที่จะเผชิญสถานการณ์ต่างๆ ได้อย่างเหมาะสม และสร้างสรรค์

ขั้นปฏิบัติการในชีวิตจริง

การเผชิญโจทย์ชีวิตจริง สร้างวัฒนธรรมการเรียนรู้สู่สังคมด้วยคุณธรรมและความดีงาม

๑. ด้วยระบบการสื่อสารอย่างกัลยาณมิตร คือการมีสติ สัมปชัญญะ และความเป็นปกติ
๒. การสร้างความสัมพันธ์ที่ถูกต้องเหมาะสมในครอบครัว โรงเรียน ชุมชน ท้องถิ่นต่างๆ
๓. สร้างสรรค์ ประโยชน์ ให้ทั้งตนเอง และผู้อื่นได้ทุกโอกาส

ขั้นปฏิบัติการในชีวิตจริงด้วยคุณธรรม เพื่อสร้างความดีงามให้แก่สังคม เป็น แบบฝึกหัดเล่มใหญ่ ที่ทุกคนต้องทำตลอดชีวิตซึ่งควรฝึกหัดเรียนรู้เรื่องการสร้างความสัมพันธ์ ที่เหมาะสมจากจิตใจที่ดีงาม ในทุกระดับตั้งแต่ในครอบครัว โรงเรียน ชุมชน หน่วยงาน องค์กรต่างๆ โดยเริ่มฝึกในครอบครัว พ่อแม่พี่น้อง และฝึกจากชุมชนในท้องถิ่น ซึ่งมีพื้นฐานการดำรงชีวิตอย่าง พอเพียงและมีศีลธรรมพื้นฐานที่ชัดเจน เพื่อให้เกิดการยอมรับตนเอง ยอมรับผู้อื่น ซึ่งมีความ แตกต่างหลากหลาย ยอมรับการเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติและสิ่งต่างๆ และรับรู้ถึงความไม่เป็นไป ตามอำเภอใจของใคร หรือไม่อยู่ในอำนาจบงการของใคร ทั้งนี้เป็นโอกาสของการใช้สติ – สัมปชัญญะเพื่อเผชิญมิตติสัมพันธ์อย่างซับซ้อนอย่างยิ่ง

เป้าหมายโรงเรียน ชุมชนแห่งการเรียนรู้ รุ่งอรุณส่งเสริมสนับสนุนให้เด็กทุกคน ได้ฝึกหัดเรียนรู้วินัยจากภายในตน เพื่อสร้างพื้นฐานชีวิตที่มั่นคงแข็งแรง และมีวิธีการสร้างความรู้ความเข้าใจด้วยตนเองเป็นเบื้องต้น พร้อมทั้งจะแลกเปลี่ยนประสบการณ์กับผู้อื่น โดยผ่านการร่วมลงมือปฏิบัติกิจกรรม การงาน แบบฝึก โครงการงาน ฯ ซึ่งได้รับการออกแบบให้เป็นหน่วยการเรียนรู้ บูรณาการที่เชื่อมโยงความจริงกับความหมาย ของเนื้อหาสาระวิชาต่างๆ ภายใต้วงแวดล้อมที่เป็นธรรมชาติ และการศึกษาภาคสนาม ตลอดจนชุมชนท้องถิ่นต่างๆ โรงเรียนให้ความสำคัญต่อการกล่อมเกลากิจกรรมในชีวิตประจำวัน ทั้งนี้เพื่อนำพานักเรียนไปสู่ความเป็นผู้รู้จักสังเกต เรียนรู้เท่าทันการณ ์ รู้กาลเทศะ เอื้ออาทรต่อผู้อื่น ต่อธรรมชาติแวดล้อม สังคม มีความสามารถใช้ศาสตร์และศิลป์ให้เป็นประโยชน์กับชีวิตการทำงานและร่วมสร้างสานวัฒนธรรมที่ดีงามให้กับสังคมไทยได้ต่อไป

ครู ผู้เป็นกัลยาณมิตร ครู คือ ความหวังและหลักประกันในการที่สังคมไทยจะสร้างเยาวชนที่มีคุณค่าและเป็นอนาคตอันสดใส ควรแก่การเป็นผู้ซึ่งเกื้อกูลต่อโลกและสรรพชีวิตได้อย่างมีความสุข ดังนั้น รุ่งอรุณจึงมุ่งพัฒนาครูให้มีคุณภาพถึงความเป็นกัลยาณมิตรด้วยกระบวนการฝึกฝนอบรมอย่างหลากหลาย โดยถือเอาภารกิจนี้เป็นภารกิจหลักของสถาบันการศึกษา เพื่อพัฒนาครูได้อย่างครอบคลุมเป็นองค์รวม ได้แก่ การเป็นผู้มีความรู้แม่นยำในเนื้อหาวิชาที่สอนมีความเข้าใจพฤติกรรมการเรียนรู้ของนักเรียน รู้วิธีการจัดการชั้นเรียนอย่างเแบบคายให้ไ้ได้สถานการณ์การเรียนรู้อยู่เสมอ ไม่ว่าจะเป็นในหรือนอกสถานที่รวมไปถึงการมีอัธยาศัยไมตรีต่อผู้ปกครอง เพื่อสร้างความเข้าใจในการพัฒนาเด็กไปด้วยกัน ซึ่งทั้งหมดนี้ ดูเหมือนเป็นภารกิจที่ยากและหนักทั้งนี้เพราะครูที่จะเป็นเช่นนี้จักต้องฝึกฝน ออกจากความเคยชินเดิมที่เป็นมา พร้อมๆ กับการเรียนรู้ใหม่ ให้เกิดขึ้นด้วยตนเองให้เป็นเสียก่อน กิจกรรมการอบรมพัฒนาครูจึงเกิดขึ้นหลากหลายรูปแบบและขั้นตอน ขึ้นอยู่กับพื้นฐานจิตใจและความถนัดของแต่ละคน อีกทั้งยังต้องเป็นไปอย่างสม่ำเสมอต่อเนื่องไม่ขาดสาย ซึ่งล้วนประกอบไปด้วยความสำคัญ ๒ ประการ

อย่างแรก คือการอบรมเพื่อฝึกหัดออกแบบสร้างสรรค์แผนการเรียนการสอนที่เรียกว่าหน่วยบูรณาการ ซึ่งเป็นการประมวลแผนการสอน พร้อมทั้งสาระความรู้ต่างๆ คุณค่า ประโยชน์ และผลทางพฤติกรรมที่จะเกิดกับนักเรียนด้วย ทั้งนี้ต้องอาศัยความชำนาญ ในการศึกษาค้นคว้า การพิจารณาถึงที่มาที่ไป คุณประโยชน์ของการสร้างความรู้ใหม่ๆ อย่างชัดเจน

อย่างที่สอง ที่สำคัญแก่การฝึกอบรมแม้กับส่วนแรกด้วยนั่นคือ การนำหลักพระพุทธธรรมมาเป็นแนวทาง และเปิดโอกาสให้ครูได้ฝึกหัดหมั่นศึกษาตนเองอย่างลึกซึ้งจนเข้าใจถึงจิตใจอันเป็นกุศล คั่นพบห้วงเวลาแห่งการเรียนรู้ที่มีความสุขของตนเองด้วยประสบการณ์ตรงของครู เช่นนี้ เมื่อฝึกจนชำนาญครูก็จะเข้าใจวิธีการเรียนรู้ที่จะเกิดขึ้นกับนักเรียนอย่างมีความสุขต่อไปในที่สุด

นักเรียน โรงเรียนรุ่งอรุณเปิดรับนักเรียนทุกระดับชั้น ตั้งแต่อนุบาลจนถึงมัธยมศึกษาตอนปลาย (๓ – ๑๒ ปี) นักเรียนทุกคนจะได้รับการดูแลปลูกฝังให้รู้จักการเจริญเติบโตอย่างมีคุณค่า และเป็นผู้มีจิตใจ ใฝ่รู้ ซึ่งจะเป็นไปจากการผ่านกระบวนการเรียนรู้สู่กิจกรรมตามความเป็นจริงต่างๆ ทั้งที่ครูออกแบบไว้และที่นักเรียนสนใจ เช่น การทำอาหารรับประทานเอง การทำสวน การปลูกข้าวไปจนถึงชั้นมัธยมที่ยากและซับซ้อนยิ่งขึ้น เช่น การกลั่นแอลกอฮอล์จากสับปะรด เพื่อผลิตเอทานอล และนำไปผสมกับน้ำมันเบนซินที่เรียกว่าแก๊สโซฮอล์ ด้วยความพยายามที่จะแสวงหาพลังงานสะอาดมาทดแทนการมุ่งใช้ปิโตรเลียม เป็นต้น

กิจกรรมการเรียนรู้ต่างๆ เหล่านี้ นับว่ามีความสำคัญที่ทำให้ให้นักเรียนได้รู้จักที่มา ที่ไปรู้ประโยชน์ รู้เหตุ รู้ผลของการสร้างองค์ความรู้ขึ้นด้วยตนเอง ตลอดจนการใช้ทักษะอย่างเหมาะสมในแต่ละงาน พร้อมกันนี้นักเรียนยังมีโอกาสได้ฝึกจริยธรรมอย่างบูรณาการ ควบคู่ไปกับการเรียนสาระวิชาไปด้วย เช่น มีความอดทน หมั่นเพียร โดยไม่ทุกข์กับความยากลำบาก มีความสุขกับการทำงาน เป็นต้น และในทุกๆ ปลายภาคการศึกษา นักเรียนสามารถถ่ายทอดความรู้ ความคิดสู่ผู้อื่นได้ อย่างสร้างสรรค์ ผ่านสัปดาห์นำเสนอผลงาน ชื่อ “งานหยดน้ำแห่งความรู้” อย่างภาคภูมิใจทุกคน รุ่งอรุณเชื่อว่าเด็กๆ ทุกคนสามารถพัฒนาการเรียนรู้ และศึกษาด้วยตนเองได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงปฐมวัย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับผู้ใหญ่ที่แวดล้อมใกล้ชิด และขึ้นอยู่กับวิถีชีวิตที่เป็นไปอย่างเอื้อต่อการเรียนรู้ คือเป็นสถานการณ์ที่เรารู้สึกลอยๆ อยู่นิ่งๆ อันจะช่วยให้เกิดการเรียนรู้ที่มีความสุข และจะนำไปสู่ความมีอิสรภาพทางปัญญาในที่สุด

ผู้ปกครองโรงเรียนรุ่งอรุณ ถือว่า พ่อ – แม่ ผู้ปกครอง คือ บุคคลที่สำคัญที่สุด เพราะมีอิทธิพลสูงต่อการพัฒนาเด็กในทุกๆ ด้าน ดังนั้น โรงเรียนจึงพยายามเลือกรับนักเรียน โดยการคัดเลือกผู้ปกครอง ที่มีแนวโน้มว่าจะสามารถใจเรียนรู้ และร่วมแลกเปลี่ยนทำความเข้าใจ เรื่องการดูแลลูกกับคณะครูได้อย่างสะดวกใจ พร้อมทั้งจะปรับทัศนคติให้เป็นปกติ กล่าวคือไม่ประคับประคองลูกจนเกินไป หรือไม่คาดกันกะเกณฑ์ลูกให้เป็นไปอย่างใจจนเด็กเกิดความอ่อนแอ เครียด และมีความบกพร่องทางอารมณ์ จิตใจไม่มั่นคง สำหรับเด็กแล้วไม่ว่าพ่อแม่หรือครูล้วน เป็น “มือใหม่” ต่อชีวิตเด็กด้วยกันทั้งสิ้น ที่จำเป็นต้องเรียนรู้จักเขาอย่างถ่องแท้ และพร้อมที่จะถ่ายทอดหลักคิด หลักธรรม และหลักปฏิบัติให้กับเด็กได้อย่างเหมาะสมทุกเมื่อเช่นกัน แม้กระนั้นก็ตามพ่อแม่และครอบครัวก็ยังทรงไว้ซึ่งความเป็นครูมือหนึ่ง (ไม่ว่าทางตรงหรือทางอ้อม) จะช่วยหล่อหลอมพื้นฐานชีวิตให้กับเด็กทุกคนให้มีจิตใจมั่นคง รู้คิด รู้ทำในสิ่งที่ถูกต้องเป็นประโยชน์รู้จักเลือกสรรสาระให้กับชีวิต โดยเป็นผู้รักการเรียนรู้มาตั้งแต่ปฐมวัย หากพ่อแม่ตระหนักในบทบาทที่สำคัญอย่างยิ่งของตนเองเช่นนี้ ก็จะไม่เป็นการยากที่จะชักจูงให้เด็กๆ รู้และเข้าใจบทบาทหน้าที่ของตนเองได้ต่อไป

๒.๕ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๒.๕.๑ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

เบญจวรรณ นิवासนนท์ ศึกษาวิจัยเรื่อง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในองค์การบริหารส่วนจังหวัดนนทบุรี ผลของการศึกษาวิจัย พบว่า ๑. ความคิดเห็นของข้าราชการต่อการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในองค์การบริหารส่วนจังหวัดนนทบุรี ด้านการปฐมนิเทศ ด้านการฝึกอบรม ที่มุ่งเน้นความรู้ ทักษะ ทศนคติ ความสามารถ ด้านการพัฒนา และด้านการศึกษา มีค่าเฉลี่ยโดยรวมอยู่ในระดับปานกลางทุกด้าน ๒. การเปรียบเทียบความคิดเห็นของข้าราชการที่มีอายุและอายุการทำงานต่างกันมีความคิดเห็นต่อการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในองค์การบริหารส่วนจังหวัดนนทบุรี ไม่แตกต่างกันในทุกด้าน สำหรับข้าราชการที่มีเพศต่างกัน มีความคิดเห็นต่อด้านการศึกษาแตกต่างกัน โดยที่ข้าราชการที่เป็นเพศชาย มีความคิดเห็นต่อด้านการศึกษาสูงกว่าเพศหญิง และข้าราชการที่มีระดับการศึกษาต่างกัน มีความคิดเห็นต่อด้านพัฒนาแตกต่างกัน โดยข้าราชการที่มีการศึกษาระดับต่ำกว่าปริญญาตรี มีความคิดเห็นต่อการพัฒนาต่ำกว่าข้าราชการที่มีการศึกษาระดับปริญญาตรี และตั้งแต่ปริญญาโทขึ้นไป สุดท้ายคือข้าราชการที่มีระดับการทำงานต่างกัน มีความคิดเห็นต่อด้านการศึกษาและด้านการศึกษาแตกต่างกัน โดยข้าราชการระดับผู้บริหารมีความคิดเห็นต่อด้านการศึกษาสูงกว่าข้าราชการระดับปฏิบัติงาน^{๖๖}

ศิริวรรณ มาลาน ศึกษาวิจัยเรื่อง “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในภาคธุรกิจสี : กรณีศึกษาการใช้คอมพิวเตอร์ในบริษัท ที.โอ.เอ” ผลการวิจัยพบว่า แนวโน้มธุรกิจของบริษัท ที.โอ.เอ เพนท์ ประเทศไทย จำกัด จะเน้นการดำเนินธุรกิจใน ๒ ประเภท ได้แก่ ธุรกิจเกี่ยวกับการผลิตสีแบบครบวงจร และธุรกิจด้านเทคโนโลยี ซึ่งในอนาคตระบบการทำงานอัตโนมัติจะเข้ามาแทนที่แรงงานคนในสายการผลิตมากขึ้น จึงจำเป็นต้องมีการพัฒนาบุคลากรให้สามารถทำงานในด้านอื่นๆ ได้ บริษัท ที.โอ.เอ. เพนท์ ประเทศไทย จำกัด มีนโยบายที่ให้ความสำคัญกับการพัฒนาบุคลากรเป็นอย่างมาก โดยเน้น ๓ วิธีใหญ่ๆ ได้แก่ การให้การศึกษา การฝึกอบรม และการพัฒนา โดยให้ความสำคัญแก่การฝึกอบรมมากที่สุด เนื่องจากเป็นวิธีที่นิยม และอบรมได้ครั้งละเป็นจำนวนมาก การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์นี้ ควรจะเน้นการฝึกอบรมให้บุคลากรมีวิสัยทัศน์ มีความสามารถในการจัดการกับคอมพิวเตอร์ มีความรู้ในภาษาที่ ๓ และส่งเสริมให้บุคลากรได้มีการพัฒนาตนเอง รวมถึงการพัฒนาให้ บริษัท ที.โอ.เอ เป็น "องค์กรแห่งการเรียนรู้" เพื่อให้

^{๖๖}เบญจวรรณ นิवासนนท์, “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในองค์การบริหารส่วนจังหวัดนนทบุรี”, วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์, (มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิตย์), ๒๕๕๑, บทคัดย่อ.

บุคลากรสามารถก้าวทันต่อการเปลี่ยนแปลงของโลกและสามารถปฏิบัติงานได้อย่างเต็มความสามารถ^{๖๓}

สุภัทสร ใหมปิยะ ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในสำนักงานประกันสังคม : กรณีศึกษาสำนักงานประกันสังคมจังหวัดฉะเชิงเทรา ผลการวิจัยพบว่า เจ้าหน้าที่ในสำนักงานประกันสังคมจังหวัดฉะเชิงเทรา มีความรู้ความสามารถในการปฏิบัติงานเหมาะสมกับตำแหน่งหน้าที่แล้ว แต่มีบางส่วนที่ยังขาดทักษะความชำนาญ และการตัดสินใจแก้ไขปัญหา ซึ่งสาเหตุหนึ่งมาจากการปฏิบัติงานของแต่ละจังหวัดในบางเรื่องยังไม่เป็นมาตรฐานเดียวกัน ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการพัฒนาของเจ้าหน้าที่ คือความก้าวหน้าในตำแหน่งหน้าที่ และการได้รับความไว้วางใจจากผู้บริหารในการมอบหมายงานที่สำคัญให้ ความต้องการการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ของสำนักงานประกันสังคมจังหวัดฉะเชิงเทรา คือเจ้าหน้าที่ต้องการการพัฒนาที่ต่อเนื่อง ได้ทั้งคุณภาพและปริมาณจากข้อค้นพบดังกล่าวมีข้อเสนอแนะ ดังนี้ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ของสำนักงานประกันสังคมจังหวัดฉะเชิงเทรา ควรพัฒนาให้ครอบคลุมทั้งด้านร่างกายและจิตใจควบคู่กันไปการพัฒนาที่จังหวัดสามารถดำเนินการได้เองควรจัดสรรงบประมาณให้จังหวัดดำเนินการเองเพื่อตอบสนองความต้องการพัฒนาของเจ้าหน้าที่โดยตรง ในการจัดประชุมประจำเดือนของทุกระดับ ควรนำปัญหาการปฏิบัติงานที่พบมาสรุปวิธีแก้ไข และแจ้งให้เจ้าหน้าที่ทุกคนทราบ^{๖๔}

ณัฐริกา เจริญบุญ ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง แนวทางการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ขององค์การบริหารส่วนตำบลในเขตพื้นที่อำเภอพบพระ จังหวัดตาก ผลการวิจัยพบว่า สภาพการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ขององค์การบริหารส่วนตำบล ในเขตพื้นที่อำเภอพบพระ จังหวัดตาก ด้านการกำหนดความต้องการทรัพยากรมนุษย์ พบว่า องค์การบริหารส่วนตำบลมีการดำเนินกิจกรรมเพื่อกำหนดความต้องการทรัพยากรมนุษย์โดยการวางแผนทรัพยากรมนุษย์ หรือวางแผนกำลังคน มีการกำหนดนโยบาย กฎระเบียบ ข้อบังคับ เพื่อกำหนดความต้องการทรัพยากรมนุษย์โดยการส่งเสริมการปกครองท้องถิ่น , ด้านการตอบสนองความต้องการทรัพยากรมนุษย์ พบว่า โดยรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า ระดับปัญหามากที่สุด คือ การได้บุคลากรใหม่มาล่าช้ากว่า

^{๖๓}ศิริวรรณ มาลาน, “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในภาครัฐกิจสี่ : กรณีศึกษาการใช้คอมพิวเตอร์ในบริษัท ที.โอ.เอ”, วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารทั่วไป, (มหาวิทยาลัยบูรพา, ๒๕๔๗), บทคัดย่อ.

^{๖๔}สุภัทสร ใหมปิยะ, “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในสำนักงานประกันสังคม : กรณีศึกษาสำนักงานประกันสังคมจังหวัดฉะเชิงเทรา”, วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารทั่วไป, (มหาวิทยาลัยบูรพา, ๒๕๔๕), บทคัดย่อ.

กำหนด ทำให้กำลังคนไม่เพียงพอกับปริมาณงาน รองลงมา คือ องค์การบริหารส่วนตำบลใช้ระบบอุปถัมภ์ในการบรรจุแต่งตั้งบุคลากรใหม่ ซึ่งอยู่ในระดับปานกลาง ด้านการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์พบว่า โดยรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า ระดับปัญหามากที่สุด คือ องค์การบริหารส่วนตำบลขาดการจัดทำแผนงานด้านการพัฒนาบุคลากร รองลงมา คือ บุคลากรขาดการนำความรู้ที่ได้จากการพัฒนามาใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อการปฏิบัติงาน ซึ่งอยู่ในระดับปานกลาง^{๖๕}

ศรัณย์พัศ ศรีสวัสดิ์ ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง ปัจจัยที่ส่งผลต่อประสิทธิภาพการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามความคิดเห็นของพนักงานในบริษัทผู้จำหน่ายรถยนต์ จังหวัดเชียงราย ผลการวิจัยพบว่า พนักงานที่ปฏิบัติงานในบริษัทผู้จำหน่ายรถยนต์ในจังหวัดเชียงรายมีความคิดเห็นต่อปัจจัยที่ส่งผลต่อประสิทธิภาพการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก โดยปัจจัยด้านพนักงาน มีค่าเฉลี่ยสูงสุด รองลงมาได้แก่ ปัจจัยด้านผู้บริหาร ส่วนปัจจัยด้านองค์กร มีค่าเฉลี่ยน้อยที่สุด ผลการเปรียบเทียบค่าเฉลี่ยของระดับความคิดเห็นของพนักงานที่ปฏิบัติงานในบริษัทผู้จำหน่ายรถยนต์ในจังหวัดเชียงราย พบว่า พนักงานที่มีอายุ และวุฒิการศึกษาต่างกัน มีระดับความคิดเห็นต่อปัจจัยที่มีผลต่อประสิทธิภาพการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ของบริษัทผู้จำหน่ายรถยนต์ แตกต่างกันอย่างไม่มีนัยสำคัญทางสถิติ ส่วนพนักงานที่มีเพศ ประสบการณ์การทำงาน และประสบการณ์เข้ารับการอบรมหลักสูตรต่างๆ แตกต่างกัน มีระดับความคิดเห็นต่อปัจจัยที่มีผลต่อประสิทธิภาพการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ของบริษัทผู้จำหน่ายรถยนต์ แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .๐๕^{๖๖}

๒.๕.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรม

พระบุญจันทร์ จันทสาโร ได้ศึกษางานวิจัย เรื่อง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในมหาวิทยาลัยแห่งชาติลาว ตามหลักไตรสิกขา ได้กล่าวไว้ว่า การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นการพัฒนากาย พัฒนาศีล พัฒนาจิต และพัฒนาปัญญา สำคัญอยู่ที่ตัวบุคคลที่ได้รับการพัฒนาสามารถพัฒนาความมีจริยธรรม จริยทัศน์ และมีศีลธรรมในการดำเนินชีวิต เมื่อทั้งสองอย่างนี้

^{๖๕} ฌัญฐิรา เจริญบุญ, “แนวทางการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ขององค์การบริหารส่วนตำบลในเขตพื้นที่อำเภอพบพระ จังหวัดตาก”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชายุทธศาสตร์การพัฒนา, (มหาวิทยาลัยราชภัฏกำแพงเพชร, ๒๕๕๑), บทคัดย่อ.

^{๖๖} ศรัณย์พัศ ศรีสวัสดิ์, “ปัจจัยที่ส่งผลต่อประสิทธิภาพการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามความคิดเห็นของพนักงานในบริษัทผู้จำหน่ายรถยนต์ จังหวัดเชียงราย”, วิทยานิพนธ์บริหารธุรกิจมหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการทั่วไป, (มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย, ๒๕๕๐), บทคัดย่อ.

มันคงอยู่ในตัวเองแล้วสามารถยืนยันได้ว่า เกิดการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์อย่างถูกต้องและมีความยั่งยืน นอกจากนั้นยังมีหลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ด้วยวิธี ปร โท โฆชะ และ โยนิโสมนสิการ หรือวิธีการแห่งปัญญาเพื่อให้เกิดแนวทางในการอบรมพฤติกรรมด้วยศีล อบรมจิต ด้วยสมาธิ และอบรมปัญญาด้วยกระบวนการทางปัญญา ซึ่งจะก่อให้เกิดความหยั่งรู้ถึงความจริงของโลกและชีวิตอย่างแท้จริง^{๗๑}

พระพุทธินันท์ บุญเรือง ได้ศึกษางานวิจัย เรื่อง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์แบบยั่งยืนตามหลักพระพุทธศาสนา ผลการศึกษาพบว่า มีหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามากมายที่สามารถนำมาปรับใช้กับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในปัจจุบันได้ เช่น หลักทิวฐัมมิกัตถ สังวัตตนิคกรรม สัมปรายิกัตถสังวัตตนิคกรรม อิทธิบาท มรรค สังโยชน์ หรือรวมเรียกว่าไตรสิกขา การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์นั้นเป็นการพัฒนาคนหลักธรรมเหล่านี้สามารถนำไปใช้ในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ได้เหมาะสมและเกิดประสิทธิผลซึ่งมีเป้าหมายในการพัฒนาหลักๆ อยู่เพียง ๔ อย่างคือ การพัฒนากาย พัฒนาศีล การพัฒนาจิต และการพัฒนาปัญญา^{๗๒}

สันติชัย อินทรอ่อน ได้ศึกษางานวิจัยเรื่อง ทิศทางและแนวโน้มการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ของธนาคารพาณิชย์ไทย พบว่า ผู้บริหารและพนักงานของธนาคารกสิกรไทยส่วนใหญ่ เห็นว่าธนาคารเลือกใช้ปรัชญาการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์แบบทุนทางปัญญา มีวิสัยทัศน์การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ แบบใหม่ที่กำหนดบทบาทของฝ่ายพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ให้ทำหน้าที่ในการเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลง การเป็นหุ้นส่วนทางธุรกิจที่จะมีส่วนร่วมในการกำหนดกลยุทธ์ขององค์กร สนับสนุน แนะนำ และให้คำปรึกษากับสายงานหลักของธนาคารในการเลือกรูปแบบการพัฒนาบุคลากรที่เหมาะสม มีการจัดหาบุคลากรแบบที่เป็นระบบ มีมาตรฐานที่ชัดเจน การฝึกอบรมเน้นกระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นในองค์กร และมีการประเมินผลการปฏิบัติงานแบบประเมินความสัมพันธ์ระหว่างผลงานกับกลยุทธ์องค์กร^{๗๓}

^{๗๑}พระบุญจันทร์ จันทสาโร, “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในมหาวิทยาลัยแห่งชาติลาวตามหลักไตรสิกขา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต* สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์, (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), บทคัดย่อ.

^{๗๒}พระพุทธินันท์ บุญเรือง, “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์แบบยั่งยืนตามหลักพระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต* สาขาสังคมศาสตร์เพื่อการพัฒนา, (มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย, ๒๕๕๕), บทคัดย่อ.

^{๗๓}สันติชัย อินทรอ่อน, “ทิศทางและแนวโน้มการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ของธนาคารไทยพาณิชย์ไทย”, *วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต*, (สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

พิชญรัตน์ บุญช่วย ได้ศึกษางานวิจัยเรื่อง การศึกษากระบวนการสร้างภavana ๔ โดยใช้หลักไตรสิกขา พบว่า ไตรสิกขา เป็นระบบการศึกษาที่เน้นการฝึกอบรมตนเองอย่างเป็นขั้นตอน และมีกระบวนการที่ประสานกันอย่างเป็นพื้นฐานให้แก่กันจนถึงความพ้นทุกข์ โดยเริ่มจากการสำรวจระวางกาย วาจา ใจ ไม่ให้ตกอยู่ภายใต้การครอบงำของกิเลสและให้มีปกติไม่เบียดเบียนผู้อื่น ต่อเมื่อกาย วาจา ใจ สงบระงับจากอารมณ์ภายนอกแล้วจึงเป็นฐานในการฝึกอบรมจิตให้มีสติตั้งมั่น เกิดสมาธิไม่หวั่นไหวไปตามอำนาจของนิวรณ์ ๕ จนจิตนิ่ง สงบ เป็นกลาง อย่างมีสติอยู่ในสภาพควรแก่การทำงานแล้ว จึงสามารถใช้ปัญญาพิจารณาสภาวะธรรมที่ปรากฏขึ้นในปัจจุบันขณะ จนรู้ทันสภาวะไตรลักษณ์ของสิ่งทั้งหลายทั้งภายในและภายนอกตามความเป็นจริง และรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ทำให้สามารถละกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง^{๓๔}

บุรุษชัย จงกลณี ได้ศึกษางานวิจัยเรื่อง การปฏิบัติตนตามหลักไตรสิกขาของผู้บริหารการศึกษาในจังหวัดขอนแก่น โดยศึกษาจากกลุ่มตัวอย่าง จำนวน ๑๒๔ คน โดยใช้เครื่องมือเป็นแบบสอบถาม ผลการวิจัยพบว่า การปฏิบัติตนด้านศีลอยู่ในระดับดี ด้านสมาธิอยู่ในระดับปานกลาง ด้านปัญญาอยู่ในระดับปานกลาง และพบว่าความสัมพันธ์ระหว่างการปฏิบัติตนตามหลักไตรสิกขากับการปฏิบัติงานบริหาร^{๓๕} มีความสัมพันธ์กันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ .๐๕

มานิตา สุขสำราญ ได้ทำการศึกษาเรื่องพฤติกรรมของผู้ปกครองนักเรียนโรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์มหาวิทยาลัทยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในการนำหลักพุทธธรรมมาปฏิบัติภายในครอบครัว ตามหลักสังคหวัตถุ ๔ ซึ่งเป็นหลักธรรมในการสงเคราะห์ช่วยเหลือซึ่งกันและกันของบุคคลในครอบครัว พบว่า การที่สมาชิกหาโอกาสพบปะพูดคุยกันอาทิตย์ละ ๑ ครั้ง เพื่อสร้างความเข้าใจที่ดีต่อกัน แม้จะมีเวลาน้อยมาก แต่การให้รู้จักแบ่งเวลาทำกิจกรรมร่วมกัน เป็นการเปิดโอกาสให้สมาชิกได้แสดงความรู้สึกที่ดี การพูดด้วยถ้อยคำสุภาพไพเราะอ่อนหวาน แสดงความเห็นใจและปรารถนาดีให้ความช่วยเหลือเพื่อนบ้านจะก่อให้เกิดความสามัคคี ผูกมิตรไมตรี เป็นการสร้างความสุขต่อครอบครัวและสังคม^{๓๖}

^{๓๔}พิชญรัตน์ บุญช่วย, “การศึกษากระบวนการสร้างภavana ๔ โดยใช้หลักไตรสิกขา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๕๕.

^{๓๕}บุรุษชัย จงกลณี, “การปฏิบัติตนตามหลักไตรสิกขาของผู้บริหารการศึกษา ในจังหวัดขอนแก่น”, **วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต** (มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๒๘), บทคัดย่อ.

^{๓๖}มานิตา สุขสำราญ, “การศึกษาพฤติกรรมของผู้ปกครองนักเรียนโรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์มหาวิทยาลัทยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการนำหลักพุทธธรรมมาปฏิบัติภายในครอบครัว”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), บทคัดย่อ.

พระมหานูญเพียร ปุณฺณวิริโย ได้ทำการศึกษาเรื่อง แนวคิดและวิธีการขัดเกลาทางสังคมในสถาบันครอบครัวตามแนวพระพุทธศาสนา พบว่าในด้านแนวความคิดเกี่ยวกับครอบครัวพระพุทธศาสนาเห็นว่าครอบครัวเป็นสถาบันที่มีความสำคัญสำหรับฆราวาส ซึ่งเป็นสถานที่ใช้ชีวิตร่วมกันของบุคคลที่มีอุดมคติชีวิตเหมือนหรือใกล้เคียงกัน โดยมีสัมพันธภาพทางกายและทางจิตใจต่อกัน อันมีเป้าหมายเพื่อการแบ่งเบาภาระหน้าที่ต่อกัน และการผลิตสมาชิกที่มีคุณภาพให้กับสังคม ลักษณะครอบครัวที่ดีตามหลักพระพุทธศาสนา ได้แก่ ครอบครัวที่สมาชิกทุกคนในครอบครัวมีคุณลักษณะทางธรรมและสามารถปฏิบัติหน้าที่ของตนอย่างถูกต้อง

ด้านแนวคิดเกี่ยวกับการขัดเกลา พระพุทธศาสนาเห็นว่า การขัดเกลา คือ กระบวนการพัฒนาชีวิตของบุคคล ซึ่งมีความจำเป็นที่จะต้องขัดเกลาตนเองให้มีคุณภาพ อันเป็นกระบวนการพัฒนาชีวิตอย่างต่อเนื่องจนการได้บรรลุถึงเป้าหมายสูงสุดของชีวิต คือ พระนิพพาน ซึ่งการขัดเกลาเป็นกระบวนการที่บุคคลทุกสถานภาพจะต้องปฏิบัติ และส่งเสริมผู้อื่นให้ได้รับการขัดเกลาที่ถูกต้อง แนวคิดสำคัญเกี่ยวกับการขัดเกลาในครอบครัว ได้แก่ การให้ความสำคัญแก่เด็กในฐานะที่เป็นผู้สืบทอดอารยธรรมของมนุษย์ ที่ผู้ใหญ่จะต้องให้การอบรมสั่งสอนให้มีคุณภาพชีวิตที่ดีงาม การเชื่อมั่นในศักยภาพของเด็กที่สามารถฝึกฝนพัฒนาตนเองได้ การปลูกฝังจิตสำนึกในความกตัญญูกตเวที การรู้จักหน้าที่ของตนเองที่พึงปฏิบัติต่อผู้อื่น การเข้าใจในความแตกต่างของบุคคล และตระหนักถึงกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยของสรรพสิ่ง

ส่วนที่สอง วิธีการขัดเกลาในสถาบันครอบครัวตามหลักพระพุทธศาสนามีลักษณะสำคัญ คือ การให้ความสำคัญต่อองค์ประกอบด้านต่างๆ ที่เป็นปัจจัยต่อการขัดเกลาบุคคลทุกด้าน ทั้งที่เป็นองค์ประกอบภายในและภายนอกตัวบุคคล ซึ่งสมาชิกในครอบครัวจะต้องขัดเกลาตนเองให้มีคุณสมบัติตามหน้าที่อย่างสมบูรณ์ ในส่วนของการอบรมสั่งสอนบุตรมีลักษณะสำคัญ คือ การปลูกฝังให้บุตรได้พัฒนาทั้งด้านพฤติกรรม จิตใจ และสติปัญญาอย่างครบถ้วน อีกทั้งจะต้องกระทำอย่างต่อเนื่องตั้งแต่เล็กจนเติบโต โดยบุคคลเกี่ยวข้องต้องปฏิบัติตนเป็นกัลยาณมิตรในการส่งเสริมการขัดเกลาให้บรรลุ

ส่วนที่สาม วิธีการประยุกต์การขัดเกลาทางพระพุทธศาสนาที่สามารถนำมาใช้กับสถาบันครอบครัว ได้แก่ วิธีการขัดเกลาที่พระพุทธองค์ทรงนำมาปฏิบัติในสังคมสงฆ์ คือ การวางระเบียบกฎเกณฑ์การปฏิบัติร่วมกับสมาชิกในครอบครัว การส่งเสริมสนับสนุนให้กำลังใจแก่สมาชิกครอบครัวเมื่อปฏิบัติตนถูกต้อง การลงโทษหรือห้ามปรามเมื่อมีการกระทำผิดกฎเกณฑ์

การเปิดโอกาสให้สมาชิกในครอบครัวได้ตรวจสอบและแนะนำตักเตือนกันได้ และการเปิดโอกาสให้สมาชิกในครอบครัวได้สำนึกตนในกรณีที่ได้เผลอพลั้งทำผิดพลาดไป^{๓๓}

พุกษา พุทธรักษ์ ได้ทำการศึกษาเรื่อง การบริหารจัดการสหกรณ์การเกษตรตามหลักสังคหวัตถุ ๔ : กรณีศึกษาสหกรณ์การเกษตรในเขตจังหวัดนครนายก ผลการศึกษาพบว่า การบริหารจัดการสหกรณ์โดยหลักสังคหวัตถุ ๔ ทั้ง ๔ ด้าน โดยภาพรวมอยู่ในระดับมากเมื่อพิจารณาเป็นรายด้านพบว่า ในด้านทาน ด้านปิยวาจา ด้านอรรถจริยา และด้านสมานัตตตา ที่ยังคงมีระดับการปฏิบัติน้อย ได้แก่ สหกรณ์ได้ให้ความช่วยเหลือและให้สวัสดิการต่างๆ แก่สมาชิกอย่างเหมาะสมและพอเพียง เมื่อเห็นสมาชิกโกรธหรือไม่พอใจในการมาใช้บริการของสหกรณ์ ก็ช่วยพูดจาให้เข้าใจและหายโกรธ เจ้าหน้าที่ช่วยเหลืองานของสมาชิกในชุมชนทุกครั้งที่มีโอกาส และเจ้าหน้าที่ได้มีการใช้เครื่องใช้และอุปกรณ์ต่างๆ ของสำนักงานอย่างประหยัดและเหมาะสม และทำให้ทราบถึงปัญหาอุปสรรค พร้อมทั้งแนวทางการพัฒนาการบริหารจัดการสหกรณ์การเกษตรได้สอดคล้องกับข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้น^{๓๔}

พัชรินทร์ นาคอุย ได้ทำการศึกษาเรื่อง การบริหารจัดการติดตามภาระหนี้สินของธนาคารตามหลักพุทธธรรม ผลการศึกษาพบว่า ผู้ตอบแบบสอบถามส่วนใหญ่เห็นว่า การใช้หลักสาราณียธรรมมีประโยชน์ในการติดตามภาระหนี้สิน รองลงมา คือ หลักธรรมโลกบาลและหลักธรรมคิหิสุข ตามลำดับ

สำหรับข้อเสนอแนะเชิงนโยบายของการศึกษานี้ คือ ธนาคารมีนโยบายในการนำหลักพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้ร่วมกับกฎข้อบังคับในการติดตามภาระหนี้สินของธนาคารแห่งประเทศไทย โดยการนำเอาหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาเข้ามีส่วนร่วมในการฝึกอบรมพนักงานติดตามภาระหนี้สินของธนาคาร เพื่อเป็นการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างธนาคารกับลูกหนี้^{๓๕}

^{๓๓}พระมหาบุญเพียร ปุณณวิริโย (แก้ววงค์น้อย), “แนวคิดและวิธีการจัดการทางสังคมในสถาบันครอบครัวตามแนวพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), บทคัดย่อ.

^{๓๔}พุกษา พุทธรักษ์, “การบริหารจัดการสหกรณ์การเกษตรตามหลักสังคหวัตถุ ๔ : กรณีศึกษาสหกรณ์การเกษตรในเขตจังหวัดนครนายก”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), บทคัดย่อ.

^{๓๕}พัชรินทร์ นาคอุย, “การบริหารจัดการติดตามภาระหนี้ของธนาคารตามหลักพุทธธรรม”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), บทคัดย่อ.

ราชันย์ ธงชัย ได้ทำการศึกษาเรื่อง ความพึงพอใจของประชาชนต่อการให้บริการในการลงบัญชีทหารกองเกินตามแนวสঙ্คหวัดฤๅ ๔ ของหน่วยงานสัสดีอำเภอเมือง จังหวัดระยองพบว่า ประชาชนมีความพึงพอใจต่อการให้บริการในด้านทานเป็นอันดับแรก รองลงมามีความพึงพอใจต่อการให้บริการในด้านปียวจา และสุดท้ายมีความพึงพอใจต่อการให้บริการในด้านอรรถกรียา โดยภาพรวมมีความพึงพอใจอยู่ในระดับมาก

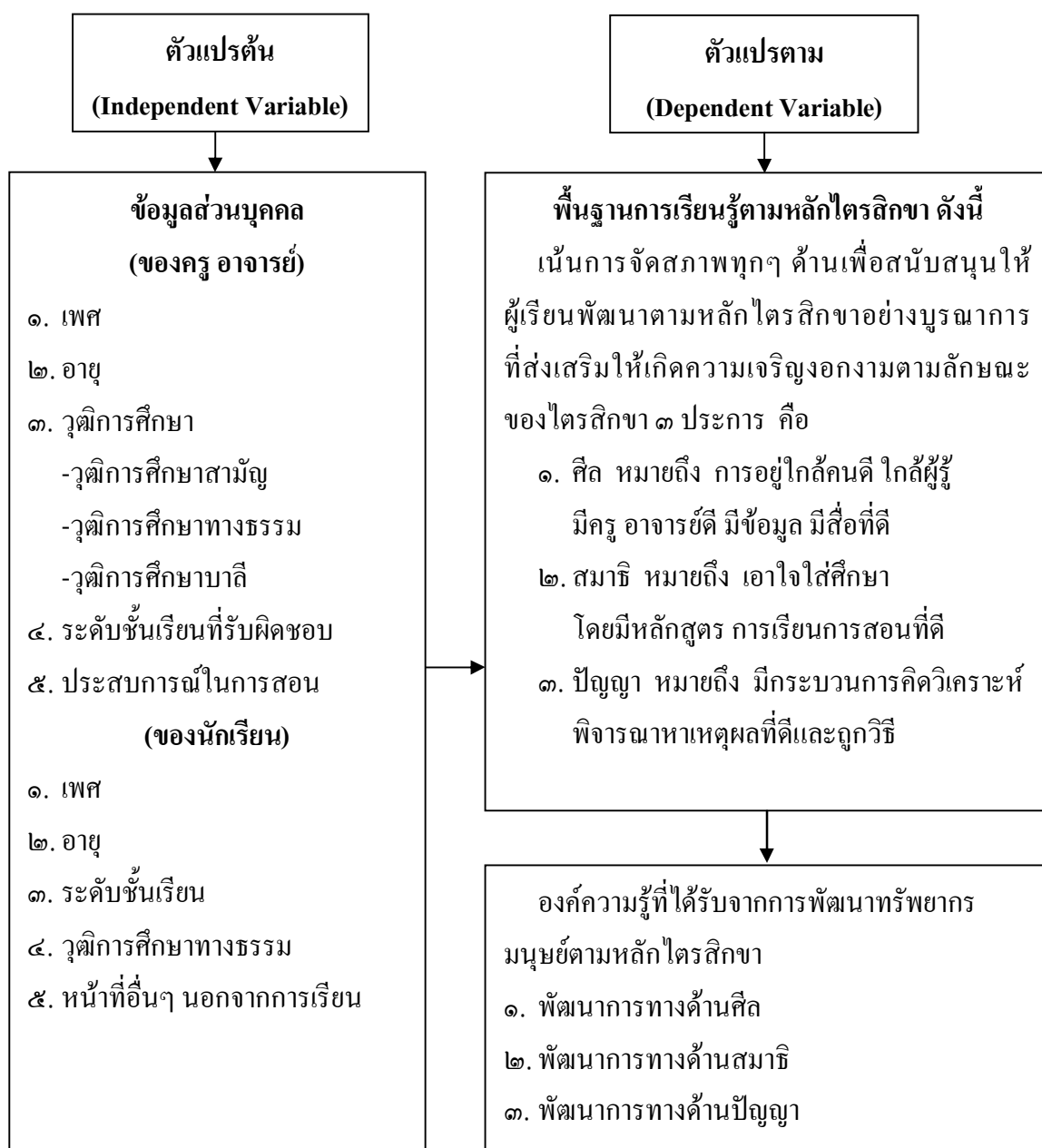
ผลการศึกษาด้านปัญหาและอุปสรรค การลงบัญชีทหารกองเกิน ณ หน่วยสัสดี อำเภอเมือง จังหวัดระยอง เมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนประชาชนที่มีอาชีพทำการเกษตรกรรมและประมงน้ำเค็ม จึงทำให้ประชาชนไม่ได้รับข่าวสารจากทางราชการ และได้รับรู้ถึงสิทธิและประโยชน์ที่พึงได้รับจากการตรวจเลือกเป็นทหารกองประจำการ และโทษที่จะได้รับตามกฎหมายที่บัญญัติไว้จากกรณีที่ไม่มารับหมายภายในระยะเวลาที่กำหนด และถือว่ามีความผิดทางอาญาจึงจำเป็นอย่างยิ่งที่ราชการควรจัดทำเอกสารเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ เพื่อให้ประชาชนได้รับข่าวสารจากทางราชการเพื่อประโยชน์ของประชาชน^{๔๐}

^{๔๐}ราชันย์ ธงชัย, “ความพึงพอใจของประชาชนต่อการให้บริการในการลงบัญชีทหารกองเกินตามแนวสঙ্คหวัดฤๅ ๔ ของหน่วยงานสัสดีอำเภอเมือง จังหวัดระยอง”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), บทคัดย่อ.

๒.๖ กรอบแนวคิดการวิจัย

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยมุ่งที่จะศึกษากระบวนการและวิธีการนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา อันได้แก่หลักธรรมที่เป็นพื้นฐาน คือหลักไตรสิกขา(ศีล สมาธิ ปัญญา) มาใช้ในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ จึงได้กำหนดกรอบแนวคิดการวิจัยไว้ ดังนี้

สามารถสรุปกรอบแนวคิดการวิจัย (Conceptual framework) ได้ ดังภาพที่ ๒.๒

แผนภูมิที่ ๒.๕ แสดงกรอบแนวคิดการวิจัย